

IndiA+A

IndiA+A

IndiA+A

CHINA

PAKISTAN

HIMALAYAS
TIBET
NEPAL

BANGLADESH

MYANMA
(BURMA)

ARABIAN
SEA

BAY OF
BENEGAL

SRI LANKA

Andaman Islands

Nicobar Islands

MAHARASHTRA

KARNATAKA

Kerala

Kochi
(Cochin)

Kovalam

Tamil Nadu

Bangalore

CHENNAI
(Madras)

Pondicherry

Andhra Pradesh

Hyderabad

Orissa

Raipur

Madhya Pradesh

Jabalpur

Gujarat

Ahmedabad

Baroda

Udaipur

Abu

Rajasthan

Jaipur

Jaisalmer

Uttar Pradesh

Lucknow

DELHI

Agra

Fatehpur
Sikri

Punjab

Chandigarh

Haryana

Himachal Pradesh

Sikkim

BHUTAN

Arunachal Pradesh

Assam

Nagaland

Meghalaya

Tripura

Manipur

Mizoram

Het is zaterdagavond 27 maart 2004. Ruim twee maanden terug, op 19 januari, kwam een groep van 31 AetA-leden weer aan op Schiphol na drie weken gereisd te hebben door Zuid-India. Vanavond is de reünie op het bureau van Jeanne Dekkers in Delft.

Het is een geslaagde reis geweest, iedereen is blij om elkaar weer te zien, er staat een Indiase maaltijd klaar, samengesteld uit meegebrachte bijdragen en met een glas in de hand komt de stemming er vanzelf in.

Op een grote tafel in het midden van het bureau ligt een overvloed aan beeldmateriaal dat onderweg gemaakt en verzameld is. Dat is zo indrukwekkend veel dat ter plekke het idee ontstaat om daar wat mee te gaan doen. Het zou jammer zijn als het allemaal straks weer mee naar huis gaat want er is vast belangstelling voor, ook buiten de kring van het reisgezelschap. Dat zou dan mooi te combineren zijn met de schetsen, foto's en films van de eerste AetA-reis naar India, tien jaar eerder in 1994. Twaalf van de 31 deelnemers van nu zijn ook toen mee geweest en kunnen beamen dat de vorige reis minstens zo uitgebreid is vastgelegd.

7 Na de nodige – en zoals altijd van te voren onderschatte – inspanning is de tentoonstelling in het Haarlemse architectuurcentrum ABC die op 4 september 2004 opent het resultaat van deze spontane opwelling van anderhalf jaar eerder.

De twee reisverslagen in het boekje dat u nu in handen heeft sluiten aan op de beelden van de tentoonstelling, maar staan ook op zichzelf als een impressie van in totaal vijf weken reizen. Gezien de geografische omvang en de lange geschiedenis van het Indiaas subcontinent is vijf weken, samengevat op 48 bladzijden natuurlijk erg kort. Niettemin is er genoeg gebeurd om dat voor ons zelf vast te leggen in de hoop dat ook anderen die ervaringen willen delen.

Dit boekje verschijnt in het jaar dat het Genootschap Architectura et Amicitia, opgericht in 1855, zijn 150-jarig bestaan viert. Het motto van dit dertigste lustrum is 'Gedeelde passie.' Dit motto is in de loop van het jubileumjaar uitgewerkt in een serie manifestaties met thema's als 'Architectuur + Auto', 'Architectuur + Muziek' en 'Architectuur + Gastronomie.' In dit geval geeft het motto aanleiding om samen onze passie voor architectuur te delen. De tentoonstelling en deze publicatie nodigen uit om de indrukken en ervaringen van twee wereldreizen mee te beleven.

Geniet er van, zoals wij dat hebben mogen doen.

Beide verslagen zijn geschreven door Friso Broeksma die daarbij kon putten uit dagboeknotities die hij op beide reizen bijhield. Wijnand Looise stelde zijn journaal van 1994 beschikbaar en Wessel Reinink kwam met waardevolle aanvullingen uit zijn aantekeningen van die reis. Madeleine Steigenga nam de tekst van die eerste reis nog eens kritisch door en leverde nuttige correcties.

Rugier Timmer droeg zijn herinneringen bij aan het ontstaan van het allereerste initiatief. Marlies Cordia en Wessel Reinink waren zo vriendelijk om hun voordrachten onderweg tijdens de reis door Zuid-India nader uit te werken. Voor beide reisverslagen was het goed om de uitgebreide excursiegidsen, samengesteld door Rugier Timmer te kunnen raadplegen.

Epke Beens stelde het notitieboek beschikbaar van Tjakko Hazewinkel die in 2002 overleed. De schets die Tjakko op 31 oktober 1994 maakte van de Taj Mahal is gebruikt voor het omslag.

En dan is er Subash.

Bij de eerste ontmoeting met Indiase collega's in Bangalore op de tweede reis stelde hij ons gezelschap voor als: "We are friends of architecture and architects' friends." Een mooiere introductie van A et A is nauwelijks denkbaar.

De twee reizen die hier beschreven zijn zouden zonder hem niet plaats gevonden hebben. Het is dan ook in warme vriendschap dat dit boekje is opgedragen aan Subash Taneja.

De auteur is alle betrokkenen dankbaar voor hun inbreng op het gebied van de ons zo dierbare architectuur en vriendschap.

Friso Broeksma
augustus 2005

Reis naar India 1994

VOORAF

Het plan voor een reis met A et A naar India wordt geboren, beter kan het niet, op een andere excursie. Het is najaar 1990 als 45 A et A-leden de Westkust van de Verenigde Staten bezoeken. Een van de deelnemers is Rugier Timmer. Vijftien jaar later herinnert hij zich hoe het ongeveer zal zijn gegaan:

"In 1987 ben ik met Hanneke naar India gegaan. Wij bezochten er Kashmir, trokken door de bergen met 'Uncle Sadiq' en een paardenman, verbleven in Delhi in Hotel Imperial en gingen per trein naar Rajastan om uiteindelijk in Jaisalmer aan te komen, een plek om geheel van ondersteboven te raken. Vervolgens deden wij Jodhpur, Udaipur, Jaipur en het niet te vermijden Agra met de Taj Mahal en Fatepur Sikri aan.

We waren onder de indruk van India, dat laat zich raden.

In 1990 gingen wij mee met A et A naar de West Coast, een reis die was georganiseerd door Maarten Grasveld en Jan Michiel van Iersel. Daar zal het een keer ter sprake gekomen zijn: nieuwe reisdoelen voor A et A en onze reis naar India. Daar zal de kiem zijn gelegd. Toen Jan Michiel erop terug kwam en vertelde dat er een A et A-lid was (ik had nog nooit van Subash Taneja gehoord) die er verstand van had, was de voorbereidingscommissie voor de reis naar Noord-India 1994 een feit."

De belangstelling is overweldigend. In maart 1994 stuurt de reisleiding een brief aan alle belangstellenden. Dat blijken er 62 te zijn en dat zijn er helaas teveel. Het maximale deelnemers is gesteld op 32 in verband met de maat van de bussen in India en dus hebben de organisatoren de, ook in hun ogen, onsympathieke maatregel moeten nemen om dit keer partners uit te sluiten van deelname. Dan nog is er een overschrijding van het gestelde maximumaantal.

Deze ingreep blijkt een slang te zijn die in zijn eigen staart bijt: nu de partners niet meer mee kunnen, is er in de tweede ronde een te gering aantal deelnemers, waarvan bovendien een aantal hun deelname sterk afhankelijk maakt van de mogelijkheid om alsnog een partner mee te kunnen nemen.

Halverwege september is het zover dat er een brief uit kan met een definitieve deelnemerslijst en de uitnodiging voor een bijeenkomst van de hele groep op 23 september bij Subash Taneja thuis. Op die vrijdagavond, bij een Indiase maaltijd, vertelt Subash over India, de mensen en de mentaliteit die we zullen tegenkomen. Ook wordt de laatste praktische informatie verspreid over visum, inenting en de reis zelf.

In de loop van de maand ontstaat nog enige onrust over berichten dat er de pest in het district Surat in de deelstaat Gujarat in West-India is uitgebroken. Het Indiaas Verkeersbureau verspreidt op 28 september een geruststellende bericht met als kop "Plague in Surat Under Control", dat de reisleiding prompt doorstuurt naar de intussen 33 deelnemers.

29/10/1994

Op zaterdag 29 oktober is het dan zover: er kan met de KLM-vlucht 875 om 10.55 vanaf Schiphol vertrokken worden naar Delhi. Auke Mulder komt als voorzitter van het bestuur de groep uitwuiwen en is getuige van het enige dat er op deze reis echt mis zal gaan: vlucht KL 875 is met 60 plaatsen overbooked. Jan van Iersel staat als mede-organisator zijn plaats af en zal met vijf anderen een dag later met de volgende vlucht in Delhi aankomen. Rein Jansma besluit ter plekke om van de hele reis af te zien.

30/10/1994

De eerste dag in Delhi mag dan wel een zondag zijn, er is een vol programma af te werken.

In de ochtend houdt Rosemary Sachdev een lezing over de geschiedenis van Delhi. Gelegen op een kruispunt van wegen in het Indiase subcontinent, was het altijd een belangrijk centrum aan de westkant van de Yamuna River, waarvan de oostzijde regelmatig overstroomde. De vlakke tussen de rivier en bergen vormde in de loop van de geschiedenis de locatie voor zo'n 14 steden. In de 16de eeuw werd Old Delhi onder de Moguls het belangrijkste centrum van de macht, zo nu en dan afgewisseld met Agra.

Ook de Engelsen kozen voor Delhi om er hun bestuurlijke hoofdstad te vestigen, nadat ze zich begin twintigste eeuw vanuit de voornaamste handelsmetropool van de East India Company, Calcutta die gericht was op de rest van Azië, landinwaarts waagden. Dat werd een New Delhi, de nieuwe hoofdstad naast de oude stad, waar Sir Edwin Lutyens, samen met Herbert Baker, de ontwerper van Pretoria, in 1911 de opdracht voor kreeg. Het maken van een stedenbouwkundig plan verliep nog in goede harmonie, maar toen de twee architecten aan het bouwen gingen, ontstond er stevige ruzie, met name toen Baker met zijn twee secretariaatsgebouwen en de aanleg van de weg daartussenin de ceremoniële as zo wist te onderbreken dat het zicht op het paleis dat Lutyens voor de Viceroy bouwde, hinderlijk werd geblokkeerd.

Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog duurde het 20 jaar voordat het nieuwe regeringscentrum van het Brits Imperium opgeleverd werd, om na 16 jaar weer door de Engelsen verlaten te worden na het uitroepen van de Onafhankelijkheid.

Het grid met zijn 60/120/180 graden indeling kwam voort uit de behoefte een aantal monumenten uit verschillende voorgaande periodes te ontzien bij de uitleg van de stad. Oorspronkelijk zou er ook een as komen tussen het Viceroy's House van Lutyens, nu de residentie van de President van India, en het Red Fort in

Old Delhi, maar daar moest zoveel onroerend goed voor opgekocht worden dat daar maar van is afgezien.

Nu eindigt die ceremoniële route bij de India Gate, een poort van rode zandsteen ter herinnering aan de Indiase en Britse soldaten die in de Eerste Wereldoorlog sneuvelde. In de zelfde as bevindt zich de *canopy* waaronder het standbeeld van George V stond tot aan de Onafhankelijkheid. Dat is nu terecht gekomen in Coronation Park, samen met de sculpturen van voormalige onderkoningen en dus door Rosemary Sachdev aangeduid als "the graveyard of imperial statues." De ruimte onder het baldakijn is leeg gebleven want niemand kon zich onder dat overblijfsel van het Brits Imperium een standbeeld van Gandhi voorstellen.

De busrit 's middags door New Delhi heeft als hoogtepunt een bezoek aan het ronde parlamentsgebouw, Sansad Bhavan, ontworpen door Herbert Baker. Voor de ingang staat een tamelijk grof beeld van een reusachtige Mahatma Gandhi dat eruit ziet als een geschenk van de bevriende Sovjet-Unie aan het heldhaftige volk van India. Binnen zet het 60/120/180 graden grid zich door waardoor er om de Central Hall een driedeling ontstaat waarin zijn ondergebracht de vergaderzaal voor het 'Upper House' (*Rajya Sabha*, gemodelleerd op het House of Lords), het 'House of The People' (*Lok Sabha*, zeg maar het House of Commons) en het 'Supreme Court', nu in gebruik als bibliotheek.

De woningbouw die we na de lunch in de Pickwick Room van het Claridges Hotel zien maakt duidelijk dat het nog geen makkelijke opgave is om in een arm land voor rijke mensen te bouwen. Het kleinste appartement kost \$ 400.000 en de projectontwikkelaar (met Maffia-connecties, wordt ons verteld) moet het vooral hebben van het Indiase systeem van bruidsschatten.

Nog maar een paar jaar geleden opgeleverd, is het complex dat we wat uitgebreider zien al in een deplorabele staat, ook al worden hier en daar heldhaftige pogingen ondernomen om het verval te keren.

Is India wel een land voor collectief wonen boven een bepaald niveau van welvaart? De Engelsen hebben dat al een paar eeuwen onder de knie met de crescents van Londen en Bath maar dat concept nooit op grote schaal weten te exporteren naar de rest van de wereld.

Langs de avenues staan overal tenten als onderdak voor rondtrekkende arbeiders die het grondwerk verrichten voor de aanleg van kabels en leidingen. Ze slapen op *charpai*, letterlijk vertaald: 'vier poten', omringd door theecomforen en ander huisraad.

Aan het eind van de middag stopt de bus bij de Bahai' Huis van Aanbidding in Bahapur van de Iraanse architect Fariburz Sahba. De groep krijgt een toelichting van een zachtvaardige jongen uit Nederland die hier een half jaar dienstbaar probeert te zijn. Hij legt uit dat de lotusvorm van het gebouw met zijn negen schillen op dat getal is gebaseerd omdat '9' het cijfer is met de hoogste waarde. Geen speld tussen te krijgen, maar het draagt weinig bij tot de waardering voor het gebouw, laat staan een bekering tot het Baha'i-geloof. Dat mag dan tolerantie als een van zijn leerstellingen hebben, je mag er toch mooi niet over het gras lopen.

Om half acht verzamelt het gezelschap zich in de gigantisch hoge lobby van de Holiday Inn, waar een klaterende waterval zich van hoog langs een muur naar beneden stort. De bus brengt ons naar Hauz Khas Village, één van die oude kernen uit de 14de eeuw van Greater Delhi.

Op het dakterras van de plaatselijke Bistro is onze eerste maaltijd in India. Om ons heen een geheimzinnig donker landschap met zicht

op de ruïne van het kasteel van Hauz Khas en ver weg in de nevel glimt het aangelichte Red Fort als een eiland aan de horizon.

31/10/1994

Maandagmorgen is het vroeg (5.00 uur) opstaan om met de trein naar Agra te reizen. Het station wordt bewoond door een hele dorpsgemeenschap die bezig is met het ochtendtoilet. Draggers vervoeren onze koffers op hun hoofd van de bus naar de trein. Overal staat bagage, verpakt in jute, keurig dichtgestikt. De opgaande zon probeert de ochtendsmog te penetreren.

De treinreis van Delhi naar Agra is de eerste confrontatie met het – hier nog vlakke – Indiase landschap dat tussen deze beide steden vooral *bewoond* is. Na aankomst is het eerste bezoek aan Agra Fort, tussen 1565 en 1573 gebouwd door Emperor Akbar.

De rondgang door het Fort is een belevenis, vooral door de opeenvolging van grote ruimtes en 'intermediate spaces'. Het licht wordt op een bijzondere manier weerspiegeld in de marmeren interieurs. Vanaf de terrassen is in de verte de Taj Mahal te zien, gelegen aan de zelfde westelijke oever van de Yamuna Rivier.

Langs de rivier trekt een rouwstoet. Subash vertelt dat de oudste zoon bij een lijkverbranding de schedel van zijn vader met een kokosnoot moet inslaan om te voorkomen dat die door de verhitting tot ontploffing komt. "Het is hard", zegt Subash, "maar ook goed."

Shah Jahan die de Taj Mahal liet bouwen ter nagedachtenis aan zijn in 1631 overleden favoriete echtgenote Mumtaz Mahal, bracht zijn laatste jaren door in Agra Fort als gevangene van zijn eigen zoon. Hij had nog wel het uitzicht op het grafmonument, maar kon het niet meer bezoeken, zoals wij dat 's middags doen.

Is de Taj Mahal een gebouw of een wat groot uitgevallen marmeren sieraad?

Allebei natuurlijk. Het is architectuur omdat je erin kan. Binnen is het benauwd en vol herrie. Waar de mensen het marmer kunnen aanraken, is het oppervlak doortrokken van een geelachtig patina. Op de koepel zijn ringen aangebracht die niet bij het oorspronkelijk ontwerp lijken te behoren. Wij krijgen de informatie dat deze in de Tweede Wereldoorlog zijn aangebracht om er camouflagenetten aan te kunnen hangen. Ook daarna zijn ze gehandhaafd om jaloerse Pakistaanse dreiging te kunnen misleiden.

De zon gaat nergens ter wereld zo mooi onder als bij de Taj Mahal. Er is prachtig nostalgisch licht over de rivier en het is dan inderdaad heerlijk om het marmer te kunnen *voelen*. De mensen – merendeels, zo te zien, afkomstig uit India zelf – genieten en gedragen zich niet anders dan toeristen zoals die in het park van Fontainebleau of het Metropolitan Museum.

Een mooi einde van de dag.

Voor het avondeten vertrekt de bus (om half acht) van het hotel naar de bazaar waar in kleine groepjes naar eigen keus wordt gegeten. Op de bustocht naar het hotel zien we een stoet met een bruidegom op een wit paard, van boven tot onder behangen met nepgeld. Voor hem uit lopen mannen met brandende lantaarnpalen op hun hoofd en een fanfare die een groep flink aangeschoten dansende mannen begeleidt op weg naar het hotel waar de familie van de bruid wacht. Achter de bruidegom lopen vier dragers met een lichtorgelachtig rad van fortuin waarvoor de energie wordt geleverd door drie voorwereldlijke karren met elk een eigen aggregaat.

01/11/1994

Dinsdag 1 november is gewijd aan Fatehpur Sikri, de hoofdstad die de Mogulvorst Akbar tussen 1571 en 1585 liet bouwen als eerbetoen aan de Sufi-heilige Salim Chisti. Deze priester

voorspelde in 1568 dat Akbar een zoon zou krijgen en toen die profetie uitkwam was de logische conclusie dat de woonplaats van Salim de nieuwe hoofdstad van het rijk zou worden.

Naast een uitgebreid paleizencomplex verrees ook een moskee, de Jami Masjid, met op de binnenplaats het grafmonument van Salim Chisti, dat nog steeds een bedevaartsoord is voor kinderloze vrouwen die een koordje knopen in het marmeren filigraanscherm rond de baar in de hoop op nageslacht. Die tombe vormt een wit accent in de verder met rode zandsteen gebouwde paleisstad. De symmetrische aanleg wordt doorbroken door daar net naast gelegen of diagonaal lopende assen die hun eigen dynamiek toevoegen.

In de vierkante troonzaal zat Akbar hoog in het midden, met ter halver hoogte bruggen naar de vier hoeken waarop zijn ministers zaten. Het haremcomplex, Haram Sara, bestaat uit een doolhof van gebouwen en binnenhoven waarin de paleizen zijn opgenomen voor Maryam, de Christenvrouw waar Akbar mee getrouwd was, zijn favoriete Moslimgade en een Joodse echtgenote.

De stad had alleen één gebrek, namelijk aan water, en rond 1600 werd Agra weer de hoofdstad. De verlaten stad fungeerde daarna drie eeuwen lang als een bron van bouwmaterialen voor de omgeving. Toch was er rond 1900 nog zoveel imposants van over dat de Viceroy Lord Curzon ingreep en een herstel begon dat tot op de dag van vandaag doorgaat.

Na de lunch in het Gulistan Guest House is het de beurt aan de birdwatchers van onze groep met een bezoek aan het natuurpark Keoladeo Ghana National Park, een voormalig jachtgebied van de maharadja van Bharatpur dat nu een vogelreservaat is. In fietsriksja's wordt het gezelschap rondgereden door een romantisch landschap met een overvloed aan ooievaars, ibissen, aalscholvers en ijsvogels

die daar allemaal permanent gevestigd zijn of op doorreis, zoals de Siberische kraanvogel.

De tocht per bus gaat verder door Rajasthan naar Jaipur. Onderweg zien we uit het raam dorpjes met lemen huizen, rond en rechthoekig, met op de muren primitieve versieringen gekrast. Elk dorpje heeft een waterplas waar aan het eind van de dag jongetjes hun karbouw komen wassen. Rond de waterput komen vrouwen in kleurige klederdracht samen om de waterpotten met koperen deksel te vullen die ze elegant op het hoofd vervoeren.

In Jaipur is het Diwali, het feest van de lichtjes. De middenstand houdt uitverkoop want het boekhoudkundig jaar wordt afgesloten met een inventarisatie. Vanuit het hotel gaat de groep met gemotoriseerde riksja's de oude stad in, een hilarische ervaring in het drukke verkeer.

Ooit was ook Jaipur de hoofdstad van het Mogulrijk. Daar dankt het zijn vele paleizen aan, zoals Hawa Mahal, het Paleis van de Winden, maar ook de Jantar Mantar, het observatorium dat de vorst Sawai Jai Singh tussen 1728 en 1734 liet bouwen om daarmee zijn band met de kosmos tot uitdrukking te brengen in deze 'Stad van Jai'. Hij baseerde zich bij het ontwerp van de nieuwe stad op een oude tekst in het Sanskriet, waarmee dit de eerste rationeel ontworpen stad in India zou worden, ruim twee eeuwen voor de bouw van Chandigarh.

02/11/1994

's Ochtends brengen we een bezoek aan het paleis en fort van Amber, waar de plaatselijke machthebbers tot 1727 gevestigd waren vóór hun verhuizing naar Jaipur. Op weg naar Amber ligt het Deeg Water Palace gebouwd in de 18de eeuw om de vorsten in de zomer koelte te bieden te midden van vijvers met bloeiende waterlelies, die nu hun seizoen niet hebben.

In Amber gaat de tocht naar het Fort boven op de berg met olifanten die tot ieders ontzetting worden aangedreven en bestuurd door een ijzeren haak waarmee de chauffeur ('ruiter' lijkt niet van toepassing voor iemand op een olifant) in de kop van het beest hakt. Net als bij de Amsterdamse rondvaartboten worden er aan het begin van de tocht ongevraagd foto's van ons toeristen gemaakt, die bij de aankomst boven in het Fort te koop zijn bij de fotograaf die intussen naar boven is gehold.

De meest bijzondere ruimte in het paleis/fort is de Sheesh Mahal, waarvan het plafond is ingelegd met bolle spiegeltjes. Nadat hij het licht heeft uitgedaan beweegt de suppoost twee kaarsen met sierlijke dansbewegingen door de ruimte waardoor een flonkerende sterrenhemel boven ons hoofd ontstaat. Het is de meer liefelijke kant van de 'qui vive'-instelling van het paleis, waar het altijd 'oorlog' of 'liefde' was. Vandaar dat het slaapvertrek te verlaten was door vluchtgangen, bekleed met schelpenpleister, dat een textuur van eierschalen heeft en ook een akoestische functie vervult: je kan van grote afstand een speld horen vallen, dus onraad aan horen komen.

Terug in Jaipur bezoeken we het Museum of Modern Art van Charles Correa, waar de kunst nog niet echt gearriveerd is. Wel een mooi ontwerp, maar de afwerking is teleurstellend. De gidsen die ons rondleiden in de oude paleizen zijn sterk met onbewijsbare teksten als: "En hier in deze zaal zat Akbar en er werd voor hem gemusiceerd." In dit museum zou de toelichting hebben kunnen luiden: "En hier komt ooit nog eens kunst te hangen."

Het observatorium Jantar Mantar is kunst en gebouw in één. De 16 kolossale astronomische instrumenten dienden om de komst van de moesson te voorspellen, hoe lang die zou gaan duren en hoeveel regen er zou gaan vallen, want dat bepaalde de omvang van de oogst.

Het observatorium in Jaipur is niet het enige dat Maharadja Sawai Jai Singh II liet bouwen, maar wel het grootste en het best bewaard gebleven. Zijn sterrenwachten zijn de laatste pogingen om astronomische waarnemingen te verrichten met het blote oog, dus zonder gebruik te maken van de telescoop die intussen al een eeuw lang in Europa bestond.

Het heeft allemaal indrukwekkende autonome architectuur met een kosmische functie opgeleverd.

Helaas weten we intussen dat in de bouw dan ook de afwijkingen toenemen die het daarbij afleggen tegen de nauwkeurige vergrotingen die een lens biedt.

03/11/1994

Donderdag 3 november brengt een vroege vlucht van Indian Airlines ons van Jaipur naar Udaipur, waar we in het Hilltop Palace logeren, met een mooi uitzicht op het Lake Pichola. Ook in Udaipur heerst de Diwali feeststemming. In de drukke winkelstraat met prachtige huizen merken we dat de vrolijkheid van de plaatselijke middenstand aanmerkelijk wordt verhoogd doordat 'De Bijenkorf' hier is neergestreken om op grote schaal inkopen te doen voor een aanstaande India-actie.

Udaipur is onder de Mogul overheersing altijd een Hindoe bolwerk gebleven, dus dit is onze eerste echte confrontatie met die cultuur. In de Jagdish Mandir tempel gebeurt van alles door elkaar. Het is een combinatie van een sociëteit, een tempel en een psychiatrische inrichting.

Vrouwen 'flirten' met de godenbeelden om hen heen, daarbij de geest sterkend om psychologische adviezen te kunnen geven aan anderen die met boodschappenmanden binnen komen. Naast de tempel is een gaarkeuken. De algehele sfeer is warm-menselijk en zeker niet chaotisch.

De cella wordt, volgens Subash, de baarmoeder genoemd. De belangrijkste godheden zijn Brahma (de schepper), Shiva (de vernietiger) en Vishnu (de behoeder). Samen vormen ze de drie-eenheid die bij ieder mens in balans moet komen. Op de sokkels van de beelden in de tempel zijn gelijkzijdige driehoeken gebeeldhouwd, die deze drie-eenheid symboliseren.

In de middag is het *tea time* in de paradijselijke binnenhof, omringd door bloeiende bougainvilles van het Jag Niwas Lake Palace, het zomerpaleis van de Rajput heersers. Het paleis lijkt aangemeerd te zijn aan Lake Pichola dat doet denken aan het Meer van Genève.

Daarna weer op een boot, bij sprookjesachtige zonsondergang. Onderweg stappen we af op een eilandje waarop een tot ruïne vervallen paleisje staat. Vrouwen met ontbloot bovenlijf wassen zich aan de oever van het meer.

Intussen hebben al enige reizigers last gekregen van Indiase indigestie, ook wel 'Delhi belly' genaamd. Het Hilltop Palace Hotel blijkt, behalve een mooi uitzicht, ook te beschikken over een Dr. C.S. Babel MD die ondanks zijn briefhoofd dat in het Sanskriet is gesteld, recepten uitschrijft die beter leesbaar zijn dan van menig Nederlandse arts.

's Avonds is er voor het gezonde deel van de groep een diner in het Shiv Niwas Palace Hotel, het voormalig gastenverblijf van de Maharana van Udaipur. Het eten wordt opgeleusterd met live music rond de met marmer beklede vijver die nu dienst doet als zwembad. De koninklijke familie steekt vanuit hun residentie daarnaast vuurwerk af. Zo mogen de zieken die in hun hotelbed zijn achtergebleven ook nog iets van de feestvreugde meemaken.

04/11/1994

Vrijdag 4 november staat Chittorgarh op het programma. Een busreis van 112 km voert door

een vlak landschap waarin veel sporen van mijnbouw te zien zijn. Vanouds wordt hier zilver, zink en kalksteen gedolven. Onderweg een bezoek aan de zonnetempel Kalika Mata die dateert uit de 8ste eeuw en in 1568 herbouwd is, intussen ook al meer dan 400 jaar geleden.

Chittorgarh was de hoofdstad van de Rajput dynastie die tot drie keer toe door de Moguls werd veroverd, het laatst door Akbar in 1567. Toen werd de stad verlaten en de Hindoe-dynastie van de Sisodias verplaatste het hof naar Udaipur.

Sommige vestingen blijken hun strategische positie kwijt te raken als ze eenmaal gevallen zijn. Zoals de Romeinen de Massada de rug toekeerden nadat de Joden er verdreven waren, zo lieten de Moguls Chittorgarh verder met rust nadat de Hindoes waren verslagen.

De laatste succesvolle verdediging in de periode daarvoor leidde tot het oprichten van de Victory Tower, of Vijay Stambh (1457-68), gebouwd door architect Jaita in opdracht van Rana Khumba, de heerser van Mewar. De tocht naar de top van deze 37 m hoge toren gaat over trappen die afwisselend aan de buitenkant en in de kern lopen en een grote plasticiteit van de toren opleveren.

Volgens Subash is Chittorgarh de plaats waar de zigeuners oorspronkelijke vandaan komen.

05/11/1994

Zaterdagochtend gaat het al weer vroeg met de bus naar Mount Abu, 1800 meter hoog in de bergen en daarmee een geliefd oord om de hitte in het verder vlakke Rajasthan te ontvluchten. Daar zijn in het Dilwara complex een aantal tempels van de Jain, een relatief kleine sekte die gelijk met het Boeddhisme uit het Hindoeïsme ontstond. Een van heiligdommen

is 800 jaar geleden begonnen, volgens de overlevering gebouwd door de gelovigen tijdens de middagpauze van de andere vier tempels en onlangs na al die eeuwen opgeleverd. Het moet een geduldig geloof zijn.

We moeten aan de ingang alles afgeven, ook leren voorwerpen. Het beeldhouwwerk is hard en crisp, ook na duizend jaar nog. Het wit marmeren interieur roept associaties op met 16de eeuwse gotiek. De spanning tussen leeg gehouden vlakken en gedecoreerde onderdelen is boeiend, steen is hier geen dood materiaal. Er wordt gezongen, Indiase bezoekers en wij luisteren daar aandachtig naar. Bij zonsondergang hangt er een bijna Japanse sfeer.

Even buiten Mount Abu ligt het Nakki Lake, omringd door statige huizen, in de negentiende eeuw gebouwd voor plaatselijke en koloniale machthebbers. Daar is ook 'Sunset Point', waar de groep door het nemen van een verkeerde route pas na zonsondergang arriveert. Toch is het uitzicht nog adembenemend en de plek intussen een stuk rustiger.

In Mount Abu genieten we van de gastvrijheid in het Bikaner House Palace Hotel, het in 1894 gebouwde zomerpaleis en jachtslot van de Maharadja van Bikaner. De gangen hangen vol met foto's van plaatselijke grootheden en koloniale die trots poseren bij de tijgers die ze hebben neergeschoten.

Na de gemeenschappelijke maaltijd in het hotel klinkt in de nacht het geluid van krekels en de klagelijke muziek van een blinde violist.

06/11/1994

Zondagochtend vertrekt de bus al weer om half acht, want het is een heel eind naar Ahmedabad. Halverwege de rit, in Modhera, wordt de Zonnetempel bezocht, die uit de elfde eeuw dateert. De Zonnegod is van Egyptische oorsprong. Het bouwwerk is imposant, maar nog

indrukwekkender is de *kund*, het waterbassin. Dat staat op dit moment droog waardoor de vierzijdige waterval van trappen zichtbaar is. Het gat in de grond heeft de vorm van een uitgeholde en omgekeerde piramide met de tempel ernaast daar weer als de contramal van.

Zo mogelijk nog indrukwekkender is de watertempel, Adelaj Vav, waar een brede ceremoniële trap 30 meter de grond de grond in zakt om te eindigen bij een achthoekige put die voor rituele baden diende. De ronde put daar weer achter had een meer utilitaire functie en is aan de bovenkant voorzien van een platform van waaraf het water naar boven gehesen kan worden. Doordat het hele complex grotendeels overdekt is ontstaan over de vijf verdiepingen naar beneden toe diffuus verlichte ruimtes die heerlijk koel zijn.

In Ahmedabad zijn we ondergebracht in het torenhoge Royal Balwas Hotel, met uitzicht op een zee van krotjes aan de rivier. Voor zover dat uit de hoogte is waar te nemen lijken de mensen daar volgens hun gewoonten normaal te leven en kinderen spelen er, zoals overal ter wereld, vol levenslust.

07/11/1994

Ahmedabad is een stad van de textiel (katoen), een industrie die hier floreert dankzij de hoge luchtvochtigheid. Het programma staat in het teken van de moderne architectuur. Om te beginnen brengen we een bezoek aan het bureau van architect Balkrisnar Doshi, ooit medewerker van Le Corbusier en Louis Kahn. Het bureau blijkt echter vanwege de Diwali-feesten uitgestorven te zijn. Het is een mooie plek waar we onbekommerd genieten van de integratie die er hier is tussen de tuin en de architectuur. De ramen van het verlaten bureau staan open en dat kan zonder problemen dankzij de kooien die er omheen bevestigd zijn.

Dan maar naar het Gandhi Labour Institute dat wél open is. Het is een nobele instelling die dient om de sociale rechtvaardigheid en de harmonie in industriële verhoudingen te bevorderen, vooral door op te komen voor de niet-georganiseerde arbeiders. Ondanks dit mooie doel is het een wat stoffig, verlopen, somber en onhandig gebouw.

De Architecture School van Doshi, twintig jaar ouder dan het Gandhi Institute, straalt meer vitaliteit uit, maar dat hebben gebouwen waar jonge mensen hun best doen al gauw. De school is verreweg het beste gebouw dat we van Doshi te zien krijgen.

Na de lunch leidt de heer Rajay, medewerker van Louis Kahn, ons rond in de Indian Management School van Kahn. Kahn stierf in 1974, toen het gebouw nog niet was voltooid. Architect Rajay heeft het werk toen overgenomen met de hete adem van Kahn-fan Vincent Scully in zijn nek. Het is een krachtig gebouw geworden dat eruit ziet alsof het ooit voor een ander doel gebouwd is, maar toen het eenmaal af was, geschikt bleek te zijn als onderdak voor een onderwijsinstelling.

De bouwkundige staat is zorgwekkend. Het metselwerk schijnt bij de bouw versterkt te zijn met stalen kabels als wapening om aardbevingen te kunnen weerstaan, maar deze voorzorgsmaatregel doet nu zijn eigen verwoestende werk door de bakstenen van binnenuit te vernielen. Het aantal scheuren in de muren is verontrustend en de stoere architectuur heeft er ernstig onder te lijden. Reparatie van deze schade is intussen begonnen.

Rajay heeft in de geest van Kahn nog een aantal latere toevoegingen gerealiseerd die goed bij het oorspronkelijke gebouw passen.

De avond – een verrassing van Subash – brengt de groep door in het openluchtmuseum, tevens pretpark en restaurant Vishala, een paar kilometer ten zuiden van Ahmedabad. Het eten

is typisch voor de Jain van Gujarat: vegetarische kost uitgeserveerd met uit blad geperste borden en kommetjes. Lassi en kokosmelk, om de dorst te lessen, drink je uit keramische wegwerpkommen.

De bonkige priester die bij onze aankomst nog een dienst leidde in de tempel, blijkt even later de chef-kok te zijn die een horde jongens aanvoert in de overdekte, maar verder naar alle kanten open keuken. Grote hoeveelheden voedsel worden bereid op lemen fornuizen in grote geblakerde stalen pannen op vuur dat uit kleine kerosinevulkanen opstijgt en dat ook vrijwel de enige verlichting vormt. Het tafereel doet denken aan een Brueghel, geënceneerd door Pasolini en gefilmd door Fellini, een streng gecontroleerde chaos.

Even verderop is de openluchtkeuken voor de deegwaren zoals chapati's en pappadums waar vooral vrouwen werken. Over het hele terrein dat met stormlantaarns is verlicht staan verder eindeloos bedden die dienen om liggend of zittend de doorlopende voorstellingen te aanschouwen. Een carbidlamp licht het toneel aan, waarop een dansend aapje wordt gevolgd door een acrobaat die een wonderlijke combinatie is van een fakir die een hete kool in de mond kan nemen om even laten in een breakdance beweging uit te barsten nadat hij beide benen achter de nek heeft weten te leggen, zeer toepasselijk gekleed in een glimmend wit jumpsuit.

08/11/1994

Dinsdagmorgen eerst naar de Jami Masjid moskee, door Sultan Ahmed Shah, de stichter van het naar hem genoemde Ahmedabad, in 1423 gebouwd. Na zijn overwinning dwong hij de verslagen Hindoes hun tempel af te breken om op die plek een moskee voor zichzelf te stichten. Het complex valt wat tegen en haalt niet de kwaliteit van eerder geziene moskeearchitectuur.

Van recenter datum is het huis dat Le Corbusier in 1955 bouwde voor Mrs. Manorama Sarabhai. Ondanks het feit dat mevrouw Sarabhai vorig jaar is overleden, is haar geest nog zeer aanwezig. Haar teckels verwelkomen ons met geblaf. De bouwstructuur wordt bepaald door tongewelven gedragen door ferme betonbalken op metselwerk muren die met doorgangen zijn geperforeerd. Buiten dat grid zijn in de plattegrond vrije vormen geplaatst zoals een pantry, de trap naar het dak en vandaar de glijbaan naar het zwembad in de tuin.

Op het dak zijn de ruimtes tussen de tongewelven gevuld met aarde om een daktuin te vormen en de ruimtes eronder te isoleren. Het gras, de planten en de bomen op het dak worden aangevuld door een bestaande boom die in het van boven open washok is gehandhaafd en intussen stevig heeft weten door te groeien.

Het gezelschap geniet in stille bewondering van het licht, de relaties tussen binnen en buiten, de beelden, de meubels en de schilderijen. Zelfs de keuken is mooi, met een prachtig fornuis. Hoe kan het toch dat deze hoofdstructuur van 'broodvormen' tegen en naast elkaar en ook nog eens overdwars per saldo zo'n vloeiende ruimtelijkheid oplevert?

Aan de wand in de woonvertrekken hangen kunstwerken van Rauschenberg en Liechtenstein naast etnische kunst van over de hele wereld. Rauschenberg heeft de wieken van een plafondventilator beschilderd met tegels in de zelfde kleur als die tegen het tongewelf. Niet dat de camouflage werkt, maar het komt wel tegemoet aan de kritiek die Le Corbusier had op de bewoners die zijn interieur met die in zijn ogen banale voorzieningen had aangetast.

Het familiekapitaal van de Sarabhai's is afkomstig uit de plaatselijke textielindustrie.

Een hele mooie is dan ook de totaal versleten theedoek die is ingelijst met een brief van John Cage:

Manorama Sarabhai

*John Cage
101 West 18th Street
New York, NY 10011*

Jan 12, 1988

*Our dish towels have worn out!
Could you get someone to send us
a new supply? Let me know
what you need from here.*

*Love & Happy New Year,
John*

De doek is in de lijst wat van z'n plakkertjes gezakt, een toevoeging van het toeval die Cage vast op prijs had gesteld.

Dit ideale huis ligt in een paradijselijk park – hoor de vogels! – waarin ook het door de Sarabhai's gestichte Calico Museum staat dat in z'n geheel gewijd is aan textiel. Het is gevestigd in een *haveli*, het stadshuis rondom een binnenplaats dat in Rajastan en Gujarat ontwikkeld werd. De prachtige historische textiel komt niet helemaal tot zijn recht omdat alles volledig in doorzichtig plastic is ingepakt om het in dit klimaat te kunnen behouden zonder het hele gebouw te hoeven klimatiseren. Kashmir-geiten, producenten van de wol binnen, lopen in de voorhof. Een kordate mevrouw leidt ons rond. Zij vertelt dat de maharadja's elke dag nieuwe kleding aan hadden, wassen hoefde er op die manier niet te gebeuren.

Wessel Reinink geeft vanaf deze dag in de bus regelmatig mondelinge afleveringen van het levensverhaal van Vikram Sarabai, dat alleen zo lang blijkt te zijn dat het niet voor het eind van de reis kan worden afgerond.

In de Sabarmati Ashram die we 's middags bezoeken heeft Mahatma Gandhi 15 jaar gewoond. In het naastgelegen informatie-centrum wordt zijn bijdrage aan de laatste fase van de onafhankelijkheid van India toegelicht, zodat de sobere ruimtes in de Ashram zoveel mogelijk voor zich zelf kunnen spreken. De ruimte waar Gandhi zijn gasten ontving om over de overdracht van de macht te praten is met niet meer aangekleed dan een zitmatje, en een spinnewiel waarmee de economische afhankelijkheid van de Britse textielindustrie moest worden doorbroken. Wat persoonlijke attributen zoals een stok, bril en houten slippers vormen de inventaris. Een plaats voor nadenken en bezinning.

Degenen die in 1982 de film over Gandhi zagen herinneren zich zijn tekst, uitgesproken door de acteur Ben Kingsley: "It takes my friends a lot of money to have me live in poverty here."

De vlucht met Indian Airlines van Ahmedabad naar Delhi verloopt zonder problemen, alleen in ons eerdere hotel daar, de Holiday Inn, wil het niet lukken met de kofferbezorging. Noem dat gerust een luxeprobleem in een land als India.

09/11/1994

Woensdag 9 november bestaat vooral uit een vermoeiende, 5½ uur durende busreis van Delhi naar Chandigarh waarbij het gezelschap in stijgende verontrusting wel zeven vrachtauto's telt die na recente ongelukken in de berm zijn beland.

Na ingecheckt te hebben in het Mountview Hotel is er nog tijd voor een bezoek aan de Pinjore Gardens, een complex Mogultuinen 22 km te noorden van Chandigarh. Mr. Mehta, voormalig medewerker van Le Corbusier en ex-stadsarchitect van Chandigarh fungeert als begeleider. Volgens degenen die zijn

verbouwing van een paviljoen in die tuin zien heeft hij toch maar weinig van de grote meester opgestoken, maar is daarom niet minder fanatiek in zijn geloof.

De meeste indruk maakt nog de zons-
ondergang met zijn weerschijn op de uitlopers
van de Himalaya, waar het woord 'Alpenglühén'
iets te zwak voor is. Het exotische sprookje
wordt compleet gemaakt door de bloeiende
bougainville, het coulisselandschap met
fonteinen, mangobomen, koningspalmen.
Behalve parkieten zijn er ook vliegende
honden in de lucht.

10/11/1994

De donderdagmorgen is gewijd aan het
Capitool-complex van Le Corbusier, te
beginnen met het immense secretariaats-
gebouw. Tjakko Hazewinkel tekent in zijn
schetsboek een fragment van de 270 meter
lange gevel die op de zonkant is georiënteerd.
De ingang is over de volle hoogte van het
gebouw gemarkeerd door een plastische
onderbreking van het strakke ritme van de
zonwerende *brise-soleil*. Tjakko noteert boven
zijn schets: "10 nov. Hoogtepunt van de reis."

Mr. Mehta meldt dat in het gebouw 20.000
mensen zouden werken. De rekenaars van de
groep komen uit op een oppervlak van 40.000
vierkante meter en dat lijkt zelfs in India te
krap om zoveel ambtenaren onder te brengen.
Daarnaast is het woord 'werken' in dit verband
het verkeerde werkwoord. In de grote zalen zit
het talloze overheidspersoneel achter schrijf-
machines voor zich uit te staren tot ze iets te
binnen schiet om te gaan typen en naast
telefoons te wachten tot die overgaan. Dat
gebeurt niet waar wij bij zijn.

Niemand heeft de behoefte om zelfs maar
de indruk te wekken dat hij iets om handen
heeft, waarschijnlijk verlies je daarmee aan
status binnen de hiërarchie. En dan die hopen

papier, de tot bundels samengebonden
stapels, opgeborgen in en bovenop uitpuilende
kasten. Zinloze administratie die niet vastlegt
wat er in de wereld werkelijk aan de hand
is en al helemaal niet wat daar zou moeten
gebeuren.

De balkons van het secretariaat staan
afgeladen vol met afgedankt meubilair dat
aan de buitenkant gelukkig niet zichtbaar
is dank zij de betonnen borstweringen.
Le Corbusier had vast nooit gedacht dat zijn
brise-soleil ooit nog als bergruimte gebruikt
zou worden.

Boven, in de keuken, krijgen we warme
gehaktballetjes aangereikt. Die keuken is in de
gang – van de oorspronkelijke scheiding van
functies is in het gebruik weinig overgebleven.

Het Parlementsgebouw en Hogergerichts-
hof, de andere twee regeringsgebouwen van
het Capitool zijn te voet te bereiken maar dat
is geen plezierige wandeling. De ruimte tussen
de gebouwen is versperd met prikkeldraad-
afzettingen, de vijvers staan zonder water en
alles is verouderd en vervuild.

Bij het Hof van Justitie staan honderden
fietsen en scooters. Advocaten, in toga-achtige
uitdossing, al dan niet met tulband, lopen haastig
rond. In de grote zaal – een mooie ruimte –
vindt een zitting plaats van de civiele kamer.
Er zijn feiten uit 1969 aan de orde, waarover
de president kritische vragen stelt aan één
van de pleiters.

Na de lunch bezoeken we het Museum and
Art Gallery, ook van Le Corbusier en daarna
als groot contrast met al het voorgaande de
Rock Garden, een creatie van Neck Chand, een
wegeninspecteur in ruste die van 1958 tot 1974
in de weer is geweest om met de meest uiteen-
lopende bouwmaterialen een eigen
paradijselijke wereld op te bouwen. Daarna
heeft de staat Punjab het beheer en onderhoud
op zich genomen en is het een populaire

toeristenattractie geworden. Hier doen gelukkig alle watervallen het, de vijvers zijn gevuld met water en weerspiegelen de wonderlijke paleizen, gebouwd van afvalmateriaal en tot slot kan je de bejaarde schepper van dit alles bedanken voor het bezoek.

Het avondeten is gezamenlijk in het hotel in aanwezigheid van Mr. & Mrs. Mehta, met na afloop discussie. Cees Brandjes stelt de vraag of Chandigarh niet de complexiteit en functiemenging van een échte stad mist, maar Mr. Mehta geeft geen krimp. Zoals Le Corbusier het heeft bedacht, zo hoort het te zijn. Wat hem betreft is de stad ook geen westers idee dat toevallig op Indiase bodem is gerealiseerd maar een voorbeeld van de herontdekking van de verloren gegane Indiase stedenbouw. Eindelijk weer eens een stad die in opdracht van India *zelf* en niet door machthebbers van buiten is gemaakt.

Wijnand Looise heeft een vraag aan Mrs. Mehta of het waar is dat India een matriachale cultuur en religie heeft en waarom we daar zo weinig van merken. Karakteristiek Indiaas laat Mrs. Mehta de vraag door haar man bevestigend beantwoorden. Hij stelt dat het patriarchaat, nu op z'n retour, ook een invloed van de Moslim machthebbers was, dus ook dat gaat goed komen. Nu weten we nog niet hoe het werkelijk zit. Als Mrs Mehta haar Engels niet goed genoeg vond om zelf een antwoord te geven, leek het in ieder geval voldoende om de vraag te begrijpen en het antwoord van haar man te verifiëren. Misschien is het toch een kwestie van delegeren, dus het voor het zeggen hebben zonder zelf het woord te nemen.

Ook vraagt Wijnand of de oude Hindoeboeken over stedenbouw, de Shilpa Shustra, nog een rol spelen in de huidige stedenbouw van het land. Nee, zegt Mr. Mehta. Ja, zegt Mrs. Mehta die dus wel degelijk voor haar mening uit durft

te komen, want een Indiër zal nooit een kavel kopen dat aan de straat breder is dan aan de achterkant, maar wel andersom.

Subash rondt de discussie af met de constatering dat Chandigarh toch de eerste stad van India is die tot stand gekomen is zonder overheersers van buitenaf. Het is hier schoon, gezond, groen en menswaardig.

11/11/1994

Vrijdag nemen we afscheid van Chandigarh. We maken een wandeling door de Rose Garden. Kinderen vieren een soort schoolfeest en hebben zich uitgedost in kostuums die bij geen enkele traditie aansluiten. Subash constateert hier de ondergang van de Indiase cultuur.

We brengen een bezoek aan woningbouw uit de begintijd van Maxwell Fry en Dane Drew die intussen flink aangepast is door de individuele bewoners. Ook zien we met Mr. Mehta samen nog een hospitaal uit die tijd, niet van een echte Le Corbusier te onderscheiden en een hockeystadion in aanbouw van zijn hand. Het bijzondere van het ziekenhuis is dat er korte loopafstanden zijn tussen de bedden en de dokters. Het hele complex is prachtig oud geworden met een mosachtig patina.

Het hoopvolle laatste bezoek is aan het Mouli Jagran Resettlement complex van Mehta. Piepkleine huizen telkens zo'n stuk of tien rond een courtyard ter vervanging van de tentenkampen van de bouwvakkers die hier de huizen bouwden die ze zich zelf vervolgens niet konden permitteren. Simpel, maar voorzien van alle basisvoorzieningen als water, rioleering en elektriciteit met een uitbreidingsmogelijkheid naar boven, waar de trap naar het dak uitnodigt om daar zelf door te gaan met bouwen. Sommige bewoners zijn daar dan ook al mee bezig.

De barbier scheert zijn klanten buiten onder de eucalyptusboom omdat hij (nog) niet over

een hokje beschikt. Zolang er nog gespaard wordt voor de verdieping op het huis, wordt er op het dak geslapen.

Volgens de informatie van Subash kan je zo'n woning kopen voor 10.000 rupees, ruim 500 gulden, af te betalen in honderd maandelijke renteloze termijnen van 100 rupees. Subash sluit het bezoek aan dit woningbouw-complex en daarmee ook in zekere zin onze hele excursie af met de woorden: "Dit is de hoop van India".

Om half twee verlaten we Chandigarh, ditmaal met de trein. De bus die toch terug moet naar Delhi, vervoert onze bagage die we dit keer zonder al te veel problemen weer aantreffen in het hotel Meridien waar de reis twee weken eerder begon.

12/11/1994

De volgende dag, zaterdag 12 november, is iedereen vrij om de laatste bezienswaardigheden van Delhi in te halen en inkopen te doen in het Cottage Industries Emporium voor het vertrek op zondag, terug naar Nederland per KL 876.

Reis naar India 2004

VOORAF

Als voorbereiding op de tweede excursie van A et A naar India komt het hele reisgezelschap bij elkaar in restaurant Mayur in de Korte Leidsedwarstraat in Amsterdam op vrijdagavond 28 november 2003. Twaalf deelnemers die in 1994 Noord-India bezochten gaan ook nu weer mee, waaronder natuurlijk Subash Taneja die ook dit keer de reisleiding aanvoert. In zekere zin is ook Rugier Timmer een oud-gediende die in 1994 wel heeft meegewerkt aan de voorbereiding maar toen op het laatste moment moest laten afweten.

Subash heeft de ambassadeur van India in Nederland, mevrouw Cowsik, uitgenodigd om een verhaal te houden over 'haar' Zuid-India, want dat is de streek waar zij vandaan komt. Ze begint met te vertellen dat ze van Subash het overal over mag hebben, behalve architectuur, want daar zou ze toch maar geen verstand van hebben. Daar weet ze zich zeer diplomatiek vervolgens toch niet aan te houden.

Ze is vergezeld van haar moeder, die net zoals zij zelf in een prachtige sari is gekleed en die misschien ook dienst doet als lijfwacht, want verder is er van een eventuele beveiliging (zoals dat hoort) niets te merken. Ook maakt het gezelschap kennis met Capt. Padam (Paddy) Singh die ons in India zal opvangen.

31/12/2003

Op Oudejaarsdag zien we de Captain terug, voor eerst en tevens het laatst op deze excursie die het verder zonder hem moet doen. De groep is dan na een reis van totaal 24 uur aangekomen in Benaulim Beach bij Goa, waar we praktisch overheen moeten zijn gevlogen op het traject Kuwait-Madras. De bekende paradox van het reizen per vliegtuig: een goedkoop tarief gaat vaak met een enorme omweg gepaard.

De Lotus Suites in Benaulim is een verzameling appartementen rond een binnenplaats, voorzien van alle comfort om even bij te komen van al dat gevlieg alvorens met z'n allen Oud & Nieuw te gaan vieren. Dat gebeurt in het strandpaviljoen Bay Watch, op een kwartier lopen van onze Suites. Het hele gezelschap in feestkleding strijkt daar neer aan de lange tafel die voor ons klaarstaat en constateert dat die toch wel erg dicht aan de voet van de dansvloer is terechtgekomen, dicht bij het lawaai dat straks zal losbarsten.

Bij A et A wordt er dan niet gezeurd, maar meteen verbouwd. Met hulp van het personeel, maar vooral op eigen kracht tillen we de boel naar een rustiger plek en als Hans van Beek ook nog de kerstverlichting van het hek naar de tafel heeft verplaatst, kan het feest wat ons betreft beginnen. De muziek is half-live: vier meisjes die zich 'The Angels' hebben genoemd zingen, op muziek die door een geluidsband wordt geleverd, klassieke hits als "Voulez-vous coucher avec moi, ce soir".

Tegen middernacht rijmt de ceremoniemeester: "It's almost 2004, come and join us on the floor." Daar vallen we elkaar allemaal om de hals met de beste wensen.

Degenen die het niet al te laat willen maken om de dreigende jetlag geen kans te geven, hebben nog enige moeite om het feestterrein tijds te verlaten, want de poort in het hek die op slot zit om indringers te weren, kan ook niet van binnenuit geopend worden om naar huis te gaan. Gelukkig weet de Captain raad en kunnen de feestgangers langs de branding terug naar de Lotus Suites lopen.

01/01/2004

De ochtend van Nieuwjaarsdag mag naar eigen inzicht besteed worden aan uitslapen, lezen of het strandleven. Om half een vertrekt de bus met aan boord een collega-architect, Carlos,

die ons deze middag zal begeleiden. Dat levert enige competentiestrijd op met onze gids van de vorige dag die een reprise geeft van de informatie die hij gisteren ook al twee maal had verteld: "Mining is very important, ladies and gentlemen, for the economy of province of Goa. On the longest river, Mandovi River, that is 42 miles long, you will see barges that are loaded with ore of iron, aluminum ore and magnesium, that are loaded when they come downstream and higher when they go up."

Over de brug op de andere oever aangekomen, begint het zelfde verhaal opnieuw, maar dan in omgekeerde volgorde. De rivier blijft 42 mijl lang. Niet dat Carlos zoveel meer heeft te vertellen, maar die houdt tenminste z'n mond als er niets te melden is. Met hem zoeken we de architect Gerard da Cunha op. Die treffen we aan in zijn vestiging ten noorden van de hoofdstad Panaji aan de andere kant van de 42 mijl lange Mandovi rivier.

Hij bezit een flinke lap grond in bergachtig boslandschap waarop hij de afgelopen jaren flink gebouwd heeft: een huis voor zijn ouders, een huis voor het eigen gezin, een kleuterschool waar zijn vrouw les geeft en een opvallend tentoonstellingsgebouw met als onderwerp "The Houses of Goa", allemaal zelf ontworpen en gebouwd met de meest uiteenlopende materialen, waaronder de lokale natuursteen *Laterite*, die iets wegheeft van onze gebakken Porisosteent, maar dan met in het bruin donkere brokken ijzererts en bauxiet erin, de mijnbouw ontsnapt.

Gerard loopt over van energie en vertelt alles over zichzelf en zijn plannen voor de toekomst: nog een lagere school voor zijn vrouw erbij bouwen, zodat de honderd kinderen van de Kindergarten door kunnen gaan naar een gebouw daarnaast en niet vier kilometer hoeven te reizen. Omdat het vervoer vanuit de hele omgeving nu ook al per schoolbus gaat, lijkt

dat niet zo'n noodzaak, maar het is volstrekt duidelijk: Gerard wil op eigen grond nóg een school bouwen.

Dat kan hij overigens voortreffelijk, constateren we en het moet een feest zijn om daar als kind te zijn, met een glijbaan naast de wenteltrap voor als je gauw beneden wil zijn. Ieder lokaal heeft ook een eigen Annex waar alleen de kinderen komen en in hun afwezigheid nu de poppen liggen te slapen.

In het auditorium op de zolder van zijn tentoonstellingsgebouw geeft Gerard een heldere lezing over "Houses of Goa". Deze koloniale vestiging vervulde voor het Portugese wereldrijk de zelfde rol als Havana voor de Spanjaarden: als stapelplaats voor de handelswaar die vandaar naar het thuisland werd vervoerd. Terwijl de Spanjaarden in Cuba het patiohuis introduceerden, dat ze in Zuid-Spanje van de Moorse voorbeelden kenden, bouwen de Portugezen meer naar buiten gericht.

Een mooi voorbeeld daarvan is de *balcao*, de statietrap met zitbanken bij de ingang van het huis onder een afdak voor de schaduw, waar het sociaal verkeer plaats vond. Zonder buitenstaanders het huis binnen te laten, kon er toch contact zijn met de buitenwereld die overigens strikt hiërarchisch zijn plaats diende te kennen: hoe meer aanzien, hoe hoger de zitplaats op de *balcao*. Het kastensysteem liet zich moeiteloos vermengen met het nieuw geïntroduceerde Katholiek geloof.

In het oude deel van Panaji maken we nog een stadswandeling, voor we terug gaan naar ons strand voor een openluchtmaaltijd.

02/01/2004

Vrijdag 2 januari is de eerste dag van deze reis met een volledig bezet programma. De bus gaat in de ochtend naar Chandor, waar het paleisachtige Braganza House te zien is. Er wonen nog steeds nazaten van de familie die het huis

in de 17de eeuw liet bouwen en het interieur staat dan ook vol met stoffige spullen die niemand in al die jaren heeft durven wegdoen. Ook de glorie van het gebouw zelf is aan het vergaan, een gevolg van dit onbarmhartig klimaat. Het meest indrukwekkend is nog het dubbele trappenhuis dat direct na binnenkomst beide vleugels en de weg naar boven samenbindt.

De lunch is gepland in de Sahakari Spice Farm in Ponda, waar een uitgebreide uitleg gegeven wordt van de geneeskrachtige eigenschappen van alles wat er op de Farm groeit. Van kiespijn tot depressie en 'sexual demention', alles wat nodig is om dat te genezen, groeit hier. Onze gids toont zich ook hier een meester van de herhaling.

Na de rondleiding is er een lunch onder een afdak van geweven bladerstrips om de zon tegen te houden. Ook hier veel overbodig taalgebruik: "Open your mouth and enjoy this wonderful dish", is een bruikbare maar overbodige tip op het menu.

Een wandeling door Old Goa vult de middag. Ooit was Goa in de 16de eeuw een vitale stad met 30.000 inwoners, een centrum van handel en de ontmoeting van culturen. Daar komt een eind aan als de Inquisitie orde op zaken gaat stellen, de libertijnse gewoontes van de Portugeze kolonisten met harde hand corrigeert en alle uitingen van de Hindoe-cultuur onderdrukt. Tot overmaat van ramp begint de Mandovi rivier te verzanden en wordt Goa getroffen door een serie epidemieën. Na de verplaatsing van de hoofdstad naar het stroomafwaarts gelegen Panaji is het afgelopen en wordt Goa een 'ghost town', de onbewoonde huizen vervallen en worden gesloopt, alleen de kerken blijven staan.

Macaber, is nog de meest treffende beschrijving van dit verlaten, uitgebluste oord.

Bij de gemeenschappelijke avondmaaltijd

in het strandpaviljoen vlak bij het hotel valt op hoe de maan, die op dit moment half is, in dit deel van de wereld als een plafonnière aan de nachtelijke hemel hangt. Er valt nauwelijks een 'P' of een 'D' van te maken om vast te stellen of we eerste of laatste kwartier meemaken.

03/01/2004

Zaterdagochtend 3 januari staat de oude wijk van Margao op het programma. Om te beginnen de alweer katholieke kerk van de Heilige Geest met een Jezuïtische school ernaast, een wat verwaarloosd betonnen gebouw met openstaande stalen ramen. Hier en daar wordt 'openluchtschool' gefluisterd, maar de vergelijking gaat helaas erg mank.

Carlos wandelt voorop door de woonbuurt waar huizen in uiteenlopende staat van onderhoud, van redelijk tot aan regelrechte ruïnes te zien zijn. Hij legt uit dat het te maken heeft met onduidelijk eigendom. Na de annexatie/bevrijding van Goa in 1961 zijn veel Portugezen vertrokken en naarmate de tijd vordert, wordt steeds lastiger om na te gaan waar de over de hele wereld verspreide erfgenamen getraceerd kunnen worden. Sommige houten huizen zijn daardoor al in geen veertig jaar geschilderd en dan gaat het hard in dit klimaat.

Het huis van zijn familie dat we tot slot bezoeken, bewijst dat het ook anders kan. Het is gebouwd door een intussen overleden oom van Carlos, die arts was en een kliniek hield op het kavel ernaast. Die is intussen gesloopt en vervangen door een huis van twee verdiepingen voor het gezin van de zus van Carlos. In het oorspronkelijke huis wonen nog iets van tien familieleden in verschillende sferen van privacy.

Tussen beide huizen in zit op de erfscheiding een spectaculaire waterput. De ene helft van de put ligt binnen, in het oude huis, de andere helft komt uit in de tuin van de nieuwbouw, in de open lucht. Op een gemetselde

boog halverwege de put staat de bouwmuur. Als je daar staat en naar beneden kijkt, zie je de blauwe lucht weerspiegeld in het water. Een bijzondere overgang van binnen naar buiten.

De rest van de dag is nodig om naar Bangalore te komen want het vliegtuig van Indian Airlines uit Goa is drie uur vertraagd vanwege mist in Delhi. De wachttijd op het vliegveld biedt ruimte voor een uitgebreide lunch in een verder verlaten restaurant.

Om de hoek van het hotel in Bangalore, The Chancery, ligt het loungerestaurant Nineteen Twelve waar we eten met Indiase collega-architecten. Een van hen is een studievriend van Subash, Edgar Demello, die in de jaren zeventig nog een tijd in Delft heeft gestudeerd en daar aan over heeft gehouden dat hij het woord 'verblijfsvergunning' tamelijk vlekkeloos kan uitspreken.

04/01/2004

Zondag 4 januari is de eerste dag van de reis waarop het lukt om het vastgestelde programma in zijn geheel af te werken. Dat begint met een bezoek aan het Management Development Centre van architect Balkrishna Doshi. Van deze medewerker van Le Corbusier en Louis Kahn stonden ook gebouwen in Ahmedabad op het reisprogramma in 1994.

Zijn onderwijscomplex hier in Bangalore is een uitgebreid stelsel van gebouwen en patio's dat doorsneden wordt door een kruis van twee hoge passages waar lagere gangen en galerijen op uitkomen. De gevels zijn voorzien van losgehouden lamellen die duidelijk zijn afgeleid van de *brise-soleil* van Le Corbusier en die prachtig licht op de achterliggende raampartijen doorlaten. In de gevels zitten ook verticale nissen van onder tot boven, waarin de leidingen bereikbaar zijn, maar aan het zicht onttrokken. Dat doet weer sterk aan Louis Kahn denken.

Architect Sanjay Mohe heeft een uitbreiding aan het instituut gebouwd en leidt ons rond. Ook geeft hij nog een toelichting op eigen werk, onder andere het Institute for Fashion Technology, met een fascinerende doorsnede op hellend terrein, maar dat gebouw zelf krijgen we niet te zien. Wel een bankgebouw van zijn hand waar wel erg veel aan ontworpen is. Wat bij de bank nog het meeste opvalt is dat de voordeur niet eens op slot kan, want er is toch 24 uur bewaking.

Dat fenomeen maakte het bezoek aan de school van Doshi ook zo bijzonder: niet alleen het klimaat laat toe dat je aan alle kanten erin en eruit kunt lopen, ook de permanente bewaking, zelfs op zondag, maakt dat mogelijk.

De lunch vindt plaats in de 'Tamarind Tree', een tuin met *pendoppo*, een groot vrijstaand dak op kolommen zoals in de Indonesische *kratons*, omringd door kleinere gebouwtjes met ieder hun eigen functie en in het midden een vijver met karpers.

In de middag brengt de groep een bezoek aan de Art of Living Ashram van Sri Sri Ravihankar, een uitgebreid complex gewijd aan een vage maar vast sympathieke kijk op de wereld en de mensheid.

's Avonds brengt het grootste deel van de groep een bezoek aan het plaatselijke Architects Centre waar Edgar Demello een van de oprichters van is. Er hangen de resultaten van een wedstrijd voor het ontwerp van een 'Freedom Park' op de plek van de Central Jail uit Britse tijden die daar nog tot twee jaar geleden in bedrijf was. Gebouwd in 1865 voor duizend gedetineerden, want in 1857 was de 'Mutiny' geweest, die nu in de Indiase geschiedschrijving 'The First War of Independence' heet.

Joost de Haan houdt een toelichting met beamer over 'Urban Design and Architecture in The Netherlands.' Ondanks het feit dat Subash hem pas twee dagen voor ons vertrek vroeg

om zoiets nog even voor te bereiden, is het een aardig overzicht geworden van historie en actualiteit.

De discussie start met een vraag van Edgar over hoe er nu wordt omgegaan met de kwaliteiten van de Bijlmer of het vermeende gebrek daaraan. Hans Davidson neemt het op voor de Nederlandse stedenbouw en de discussie lijkt een beetje boven de hoofden van de aanwezige Indiërs te gaan. Hans van Olphen brengt ons weer ter plekke door te constateren dat wat er in dit land in vergelijking met Nederland ontbreekt 'urban planning' is.

Op dat moment staat er een Indiaas architect op die geduldig uitlegt dat in India, in tegenstelling tot Nederland, de helft van het grondoppervlak in gebruik is voor de informele economie en dat je die om zeep helpt door dat allemaal te willen gaan ordenen.

Dat lijkt een goed moment om met z'n allen te gaan eten in een wat verlopen voormalig paleis van een maharadja achter het station van de Cantonment. Het gezelschap valt daar uiteen in een bevoorrechte groep die binnen bediend wordt en de rest die buiten kan gaan zitten wachten, maar uiteindelijk ook aan zijn trekken komt. De terugweg met individuele motorriksja's naar het hotel blijkt te eindigen in een wedstrijd wie daar voor de laagste prijs het snelste is.

05/01/2004

Maandag 5 januari wordt voornamelijk besteed aan het reizen van Bangalore naar Cochin. Alleen degenen die echt vroeg opstaan hebben nog de kans om iets van de stad te zien. Op loopafstand is het imponerende Vidhana Soudha, het regeringspaleis dat in 1956 is gebouwd maar er uitziet alsof het Britse Imperium nog bestond. Echt dichtbij mag je vanwege de security niet komen en misschien is het gebouw op enige afstand ook wel op z'n best.

De Anglicaanse St. Mark's Cathedral ligt tegenover het hotel en is al vroeg open zodat het sereen witte interieur in de ochtendzon gezien kan worden. Dan zijn er ook nog op de nabijgelegen Parade Grounds de massale voorbereidingen van Traffic Safety Week 2004 waarvoor duizenden schoolkinderen, politie en leger op de been zijn.

06/01/2004

In Cochin heeft ons Casino Hotel geen casino maar gelukkig wel een zwembad waar een aantal A et A-leden dinsdagochtend vroeg graag gebruik van maakt. Die dag zal er in het openbaar vervoer gestaakt gaan worden van 6 tot 6 en het is niet helemaal duidelijk hoe uitdagend het dan is om je met een particuliere bus door de platgelegde stad te gaan begeven. Moeten we niet om politiebegeleiding vragen of werkt dat alleen maar escalerend? Uiteindelijk blijkt het onderweg allemaal mee te vallen en worden we niet gestenigd.

Bronia Davidson heeft de vorige avond in het hotel een inleiding gehouden over de Joodse aanwezigheid in Cochin die nog zou dateren van vóór de diaspora na de verwoesting van de Tempel in Jeruzalem. Maar, waarschuwt ze, je weet nooit wat er in de overlevering ware geschiedenis is en wat op mythe berust. Zijn de Joden hier inderdaad in het jaar 72 A.D. naar toe gekomen en troffen zij toen geloofsgenoten aan die al 300 jaar voor onze jaartelling, na de verbanning naar Babylon niet naar het Beloofde Land zijn gegaan, maar op een zijtak van de Zijderoute belandden? Zijn de eerste Christenen inderdaad met St. Thomas hier in 52 A.D. aangekomen? En waren ze er nog toen de Portugezen zich hier in 1498 vestigden of was dat alleen maar handig om een historisch precedent vast te stellen? Ook mythes kunnen hun praktische betekenis hebben.

Deze inleiding van Bronia is overigens de eerste in een serie van 'Verhalen op Reis', een initiatief van Subash die alle deelnemers een maand voor vertrek heeft aangespoord om onderweg een onderwerp van hun keuze te behandelen om India beter te kunnen begrijpen. Zelf is hij natuurlijk een wandelende encyclopedie die voortdurend is te raadplegen.

Op de stadsplattegrond van Cochin staat de Paradesi synagoge aangegeven als 'Jewish synagogue', kennelijk om hem van andere te onderscheiden. Hoewel hij er al eerder was geweest, merkt Hans Davidson nu pas op dat de wand waar de Tora in is opgeborgen niet zoals gebruikelijk naar het oosten is gericht, maar op het westen is georiënteerd, wat natuurlijk een oxymoron is. Zijn verwondering verdwijnt als hij zich realiseert dat vanuit hier Jeruzalem in het westen ligt.

Het gebouw ziet er goed uit, simpel maar ingetogen, op de wat drukke collectie glazen kaarshouders na die aan het plafond hangen. Heel bijzonder is de vloer van Chinese tegels in blauw op witte achtergrond, vijf verschillende afbeeldingen variërend van bloemstukken tot landschappen, allemaal net even verschillend omdat het toch seriematig handwerk is.

Ook uit de 16de eeuw dateert het Mattancherry Palace, voor de plaatselijke vorsten gebouwd door de Portugezen in ruil voor de verkregen handelsrechten. Na de komst van de Nederlanders werd het paleis nog eens verbouwd waardoor het nu, niet geheel terecht, bekend staat als 'Dutch Palace.'

Op de 'Dutch Cemetery' vertelt Friso Broeksma onder een acaciaboom een verhaal over de invloed van de Europese architectuur op het buitenland en in zijn eigen leven. In 1952 was Antwerpen de eerste buitenlandse stad die hij bezocht als negenjarige jongen, maar dat was wel om meteen met de boot naar

Curaçao te reizen met zijn moeder, broer en zusje waar zijn vader een half jaar eerder voor de Shell was gaan werken.

Willemstad op Curaçao is een tropische Hollandse havenstad en het eiland is verder bezaaid met Hollandse landhuizen gebouwd van lokale bouwmaterialen en IJsselstenen die als ballast in de lege West-Indiëvaarders mee kwamen. Tijdens de zomervakantie van 1953 maakte het hele gezin Broeksma een cruise door de Caraïbische Zee en deed daarbij Guadeloupe, Trinidad en Barbados aan. Dat was de eerste kennismaking met de Europese architectuur, maar dan in tropenuitrusting.

In 1955 leverde de bootreis terug naar Nederland de eerste confrontatie met New York op. Zo'n kans zouden de Broeksma's nooit meer in hun leven krijgen, dus daar bleef het gezin tien dagen om musea te bezoeken, naar de top van Empire State Building te gaan, het Statue of Liberty te beklimmen en een vergadering in de United Nations bij te wonen. Veel indruk maakte The Cloisters, een conglomeraat van uit Europa overgebrachte architectuur, door de Rockefeller's neergezet in noordelijk Manhattan met een hoog uitzicht over de Hudson River. Friso en zijn broer constateerden later, nadat ze veel architectuur in Frankrijk, Spanje en Italië hadden gezien dat de Cloisters daar een goede introductie voor hadden gevormd.

Deze personal history wordt afgerond met de constatering dat we net in het Dutch Palace met eigen ogen een typisch Nederlands detail hebben aanschouwd. Het steile keukentrapje dat daar van de verdieping afdaalt naar de ruimte beneden waar erotische en religieuze schilderijen te zien zijn, kan alleen maar bedacht zijn door een Nederlandse scheepstimmerman.

De St. Francis Church die daarna op het programma staat heeft al veel vormen van geloof onderdak geboden. In het begin van

de 16de eeuw als San Antonio door Portugese Fransiscaner monniken gesticht, in 1663 door de Nederlanders omgebouwd tot een Protestantse kerk die in 1795 onder Britse invloed Anglicaans werd en nu onder de Bishop of South India valt.

Boven de kerkbanken hangt een ventilatiesysteem of *pukkah* van horizontaal bewogen houten planken waaraan vilten lappen hangen om de lucht boven de hoofden van de gelovigen in beweging te brengen. De aandrijving gebeurt van buitenaf door een *pukkah-wallah* die in de brandende zon aan de touwen staat te trekken om het binnēn iets koeler te krijgen.

Daarna luncht de groep aan de rivier bij de Chinese Fishing Nets. Dat blijken enorme houten constructies te zijn die dank zij rotsblokken die als tegenwicht dienen, in één grote zwaai over tientallen vierkante meters de verraste vissen uit het water kunnen tillen. Typisch een apparaat waarvan de grote maat essentieel is voor het functioneren want bij het naar boven halen gaat het erom de vissen zo min mogelijk kans te geven om te ontsnappen.

Het avondeten in het Casino Hotel is gemeenschappelijk en duurt niet te lang want de bus zal de volgende ochtend alweer om half zes met de hele groep en alle bagage van het hotel in zuidelijke richting vertrekken.

07/01/2004

Woensdag 7 januari brengt die vroege bus ons naar Thiruvananthapuram, afgekort Trivandrum waar we om een uur of 11 arriveren bij het huis van Laurie Baker, de leermeester van Gerard da Cunha en voor onze eigen Subash een architectuurheld. Baker is van oorsprong een Engelse Quaker die in de Tweede Wereldoorlog wel voor zijn militaire dienst werd opgeroepen maar werd ingezet voor de verpleging ("We Friends are not very keen on fighting") in China en Burma. Op de weg terug naar huis

belandt hij in Bombay waar hij door 'friends of Friends' wordt geïntroduceerd bij Gandhi.

Hij vertelt over die ontmoeting alsof het onlangs heeft plaatsgevonden, gezeten op de veranda van zijn huis met de groep in de schaduw van de bomen op de binnenplaats. Hij is in 1917 geboren en met de nodige tropenjaren is hem dat ook wel aan te zien. Eén oog dat niet meer helemaal meedoet en wat glazig kijkt, het linkeroog houdt alles nog goed in de gaten. Een wat warrige baard en een gebit waarvan enkele tanden de bovenkaak hebben verlaten. Ook het lopen gaat niet meer echt goed. Ondanks dit alles straalt de man nog een zelfverzekerde vitaliteit uit.

Zijn huis is hij 34 jaar geleden begonnen en het heeft intussen een rijke schakering aan plekken opgeleverd. De bijbehorende ongemakken die hem nu op hoge leeftijd verhinderen daar allemaal gebruik van te maken neemt hij op de koop toe. Zijn vrouw, die zich wat op de achtergrond houdt, kunnen we niet om haar oordeel vragen.

Onder begeleiding van een assistent brengen we een bezoek aan zijn Centre of Science and Technology for Rural Development. Dat wordt vooral gekenmerkt door gevels van opengewerkt metselwerk die we ook al in Baker's eigen huis tegen waren gekomen. Het licht valt en door naar binnen, de zon blijft buiten en de wind waait er doorheen. Ook de bibliotheek van het instituut is zo opgebouwd: een ronde toren van acht verdiepingen met een wenteltrap in het midden waarmee de segmenten zijn te bereiken. Het klimaat, niet echt ideaal voor boeken, is binnen hetzelfde als buiten. Ook moet er liefst geen brand uitbreken want dan werkt dit gebouw als een crematorium voor alles wat zich er in bevindt.

Op de campus van het Centre wordt geluncht en daarna rijdt de bus door naar Kovalam waar ons hotel aan het strand voluit

Uday Samudra Leisure Beach Hotel heet. Wat er verder van de middag over is, kan vrij besteed worden, maar om kwart over 5 vertrekt de bus alweer naar de Trivandrum Golf Club, waar we een ontmoeting hebben met collega's uit Kerala die speciaal hun nieuwjaarsbijeenkomst verzet hebben om ons er bij te kunnen ontvangen. De avond wordt vakkundig geleid door een vrouwelijk architect, Jittra. Het is een famelijk formele bijeenkomst, met de uitreiking van een gouden medaille aan de meest veelbelovende net afgestudeerde architectuurstudent van Kerala en opnieuw de presentatie van Joost de Haan over Nederlandse stedenbouw en architectuur.

Alweer een poging tot discussie na afloop. Jittra poogt die op gang te brengen door een man die net terug is uit Botswana en dus wel wat meer van de wereld heeft gezien, naar voren te schuiven. Die heeft drie vragen:

1 Hoe is het grondeigendom geregeld in Nederland, vooral gezien de grote rol die de overheid speelt bij de 'reclamation'? Joost neemt het antwoord op die vraag voor z'n rekening en legt uit dat inderdaad de overheid een grote vinger in de pap heeft, niet alleen door veel grond in eigendom te hebben, maar ook door het instrument van 'urban planning'.

2 Wat is de rol van de aftakeling van de familie in wat er gebouwd wordt? Daar mag Mechtild Linssen een antwoord op geven door nuchter te constateren dat, inderdaad, de familie versplintert en daar is eigenlijk niet tegen op te bouwen.

3 Hoe is het in Nederland met het water gesteld: waar haal je het vandaan en hoe los je het probleem van zuivering op? Joost wijst Hans Davidson aan om daar een antwoord op te geven. Die weet er gelukkig genoeg van om met veel overtuigingskracht te zeggen dat het natuurlijk allemaal heel ingewikkeld is maar dat we het wel weten te redden.

Dan is er eten en drinken en een bustocht terug naar het hotel.

08/01/2004

Donderdagmorgen 8 januari vertrekt een deel van de groep met de bus naar het Padmanabhapuram Palace dat van 1590 tot 1790 het hof was van het prinsdom van Travancore. De gebruikte materialen, waarbij hout domineert en de ruimtelijke opbouw van vier opeenvolgende binnenhoven verraden de invloed van de Chinezen die hier hun handel dreven.

Indrukwekkend zijn de twee boven elkaar gelegen eetzaal waar per dag wel 2000 onderdanen te eten kregen van de vorst. Zware massieve teakbalken rusten op een grid van forse granieten kolommen die los in de ruimte staan of zijn opgenomen in de bouwmuur om het enorme gewicht van de constructie en nuttige belasting te kunnen dragen. De vloeren zijn afgewerkt met een deklaag waarin volgens de overlevering ook eiwit en palmsuiker is verwerkt. Dat levert een prachtig dichte en glimmende oppervlaktestructuur op die naadloos in trapjes, treden en zitbankjes overgaat. Voor een paleis zeer ongebruikelijk, zijn de toiletten prominent zichtbaar: simpele granieten hurkplekken met twee zoolvormige verhogingen aan weerszijden van een opening.

Na de bezichtiging van het paleis is de vraag of er nog tijd is om met de bus naar Kanniyakumari te rijden, het meest zuidelijke puntje van het Indiaas subcontinent. Een krappe meerderheid van de groep wil die kant op om te zien hoe de Indische Oceaan en de Arabische Zee elkaar ontmoeten. Twee deelnemers keren per taxi terug naar het hotel om ook nog wat van Thiruvananthapuram te zien, onder andere het Anantha Padmanbhaswamy tempelcomplex. Dat is wel verboden terrein voor niet-Hindoes maar de *gopura* van zeven verdiepingen hoog, van onder tot boven voor-

zien van godenbeelden is ook van buitenaf moeilijk te missen.

De gemeenschappelijke maaltijd in een vlak bij het hotel gelegen strandrestaurant wordt opgeluisterd door de aanwezigheid van een nicht van Subash, haar man en hun dochter en zontje. Gopal, de echtgenoot, is privé-secretaris van de Prime Minister van Kerala. Deze deelstaat onderscheidt zich van de rest van India en eigenlijk van de hele wereld door dat er sinds de Onafhankelijkheid plaatselijk coalities aan de macht zijn geweest die afwisselend door de communisten of door de katholieken werden gedomineerd.

Geen van beide systemen, van huis uit niet echt democratisch van aard, hebben het voor het zeggen gekregen maar op deze manier er wel voor gezorgd dat Kerala een van meest welvarende deelstaten van India is geworden.

09/01/2004

Vrijdag 9 januari begint met het inladen van de bagage in de bus. Dat duurt toch weer langer dan je denkt, dus het is al weer na achten voor de groep op stap is. Het eerste bezoek is aan een woonhuis gebouwd door Laurie Baker. Daarin woont de dame die twintig jaar geleden met haar intussen overleden man het Centre for Development heeft opgezet en Baker als hun architect koos.

"My problem is that I have an opinion on everything", zegt ze aan het begin van haar inleiding en houdt daarna een uitstekend verhaal over hoe het was om opdrachtgever van Baker te zijn. Het huis ligt schitterend, op een helling met uitzicht over kokospalmen, zover het oog reikt.

Die helling is, net zoals in het huis van Baker zelf, binnen ook zeer nadrukkelijk aanwezig. Toen zij en haar man wat ouder werden – zij kreeg reumatiek, hij hartklachten – besloten ze de achtermuur van de garage van een door-

gang te voorzien en een pad buitenom aan te leggen naar de ondergelegen woonverdieping als alternatief voor de trap binnenshuis. Toen haar man overleed kon hij in ieder geval via dat pad het huis uitgedragen worden.

Verder vertelt ze een heroïsch verhaal over de strijd die ze moest voeren tegen de 'low cost' aanpak van Baker die in de praktijk toch wel handen vol geld in het onderhoud blijkt te kosten. Scheuren in de gevels, rottende kozijnen en vloeren die naar boven komen omdat de wortels van een jackfruit tree die persé moest blijven staan een uitweg zoeken.

"The house around me keeps collapsing", spreekt ze strijdvaardig. Ze doet er alles aan om de situatie naar haar eigen hand te zetten en heeft die strijd tot nu toe glansrijk gewonnen. Een inspirerend bezoek.

Na de lunch onderweg in een hotel arriveert de bus in Alappuzha, of Allepey, waar we overstappen op de boot die ons naar de Coconut Lagoon in Kumarakum brengt, een soort tropisch Loosdrecht met palmen in plaats van knotwilgen. In de schemering onder die palmen vertelt Helga Snel, de jongste van het gezelschap, haar verhaal. Dat gaat over haar eigen leven, opgroeiend met twee vrouwen: haar moeder en haar grootmoeder. Meer dan over haar nauwelijks genoemde vader heeft ze het over de afwezige 'grootvader Snel' die op de wilde vaart zat en voor haar verbonden was met verre vreemde landen als Chili en Argentinië die ze later ook in zijn voetsporen bezocht.

Tot slot heeft ze een filosofische opmerking over de zin van ons reizen: "Waar doen we het allemaal voor? Om straks, terug op Schiphol, voor zo'n twintig minuten naar Nederland te kunnen kijken zoals iemand uit India dat doet als hij daar voor het eerst is."

10/01/2004

De volgende dag, zaterdag 10 januari, is er

's middags voor wie wil een boot- en bustocht onder leiding van Krishna, onze gids van het Ministerie van Toerisme die zich steeds meer ontwikkelt tot zelfstandigheid. In Kottayam is het Christendom al vroeg gevestigd, volgens overlevering door St. Thomas, de ongelovige apostel, die hier aan de Malabar Coast in de eerste eeuw van onze jaartelling arriveerde. Deze Christelijke traditie is voortgezet volgens de Syrisch Orthodoxe leer die beleden wordt in twee naast elkaar op een heuvel gelegen kerken, De Valia Palli, gewijd aan de Heilige Maria en de Cheria Palli die meer Ethiopisch is georiënteerd.

Nog nooit zijn op een A et A-excursie zoveel Christelijke kerken bezocht als op deze reis in Zuid-India.

Terug in het hotel is er om half acht een muziekkuitvoering met een inleiding van Rugier Timmer, die vertelt hoe hij op 21 juni 1985 in Kathmandu voor het eerst van z'n leven met de tabla als slaginstrument was geconfronteerd. Daar had hij als amateur-drummer veel van geleerd. Hij legt ons de 'rim shot' uit, waarbij zowel de rand als het midden van het trommelvel geraakt worden. De tablaspeler doet dat met vingers en muis van de hand, de westerse drummer doet dat met z'n stok, die dan ook niet voor niets eindigt in een knop.

Zo'n uitleg maakt toch dat je beter luistert naar een muziek die je niet gewend bent. Subash voegt daar in de pauze nog een verhaal aan toe over de manier waarop de ritmes van de trommel (tabla) en het keramisch vat zich afzonderlijk ontwikkelen en als een voorspel, liefde en naspel in elkaar vloeien.

Daarna is er een gemeenschappelijk maaltijd in het Sea Food Restaurant van het hotel.

11/01/2004

Zondag 11 januari speelt zich weer voorname-lijk in de bus af op de tocht van Allepey naar

Madurai, onderweg onderbroken door een rondvaart op het in 1895 aangelegde stuwmeer in de Periyar Tiger Reserve. Het stuwmeer vertoont alle eigenschappen die bij zo'n menselijke ingreep in het landschap horen. Hoewel het meer dan een eeuw oud is, steken er nog steeds zwarte resten van verdronken boomtoppen boven het wateroppervlak uit, een prachtige uitkijkpost voor aalscholvers, maar toch wat macaber. De oevers laten zien dat het nu, een paar maanden na de moesson, laag water is. De grasstrook tussen de boomgrens en de rand van het water trekt de dieren aan die we op deze safari te water zien: een olifant met jong, een wisent, wat herten en een wild zwijn.

Het bergachtige landschap is bezaaid met theeplantages die een regelmatig, maar niet te strak patroon vormen van rijen bolle struiken in alle denkbare schakeringen groen. Tegen zonsondergang stopt de bus bij een plek waar aan de kant van de weg bakstenen worden gemaakt. Twee rechthoekige ovens staan te roken, de laatste fase van het bakproces voor de stapels stenen er omheen die in de zon gedroogd worden.

In Madurai vestigen we ons voor twee nachten in het Park Inn Hotel.

12/01/2004

Achter het hotel ligt een sloppenwijk die 's ochtends vroeg met veel muziek uit luidsprekers wakker wordt. Je kan je daaraan gaan liggen ergeren in je hotelkamer of besluiten om ook om half zes op te staan en het daar dag te zien worden. Voor ieder huis zijn vrouwen bezig om op straat de *kolam* aan te brengen, een Tamil teken dat begint met het aanbrengen van een regelmatig patroon van stippen, waarbinnen uit de hand met rijstpoeder geometrische lijnen worden getrokken. De bedoeling is om er voor te zorgen dat de eerste bezoeker van

het huis de goede geesten met zich mee zal nemen en dat de kwade krachten buiten blijven.

De vroege ochtend is ook het beste moment van de dag voor een bezoek aan de Minakshi Sundareshvara Temple. Daar is het dan al wel druk, maar nog niet met toeristen. Het is een enorm uitgebreid complex met twee heiligdommen die voor niet-Hindoes verboden gebied zijn. Op de vier windrichtingen zijn de toegangen gemarkeerd door poorten in de vorm van steile piramides van wel meer dan 50 meter hoog, enigszins overgedecoreerd met godenbeelden. In een wat bescheidener uitvoering, vormen deze *gopura's* ook binnen het complex de overgangen tussen belangrijke ruimtes.

De belangrijkste ruimte waar je als niet-Hindoe wel binnen mag, is de Hal met de Duizend Pilaren, nu ingericht als museum. Die 1000 kolommen op zichzelf zijn al sculpturen, dus het is nogal dubbelop dat daar nog beeldhouwwerken los naast blijken te staan. Iets erger wordt de aanslag op de ruimte als er verdiepingshoge vitrine's aan te pas komen en helemaal verkeerd zijn de kantoortjes die hier en daar voor het toezicht in elkaar zijn geflanst. Verder overheerst het TL-licht nogal en alleen daar waar wij niet in mogen, is de verlichting met olielampen. Het daglicht komt door het hele complex via stroken in het dak naar binnen, strijkt langs de binnenwanden die door de verbinding met de openlucht eigenlijk buitengevels zijn.

Uit 1636 dateert het Thirumalai Nayaka Palace dat de ruimtelijke ambities uitdrukt van de Nayaka dynastie die hier in de 16de en 17de eeuw aan de macht was. Grote ronde kolommen torsen de gewelven rond een binnenplaats van enorme afmetingen. Wat er nu nog staat is een kwart van het oorspronkelijke gebouw en is alleen maar gered doordat Lord

Napier die tussen 1866 en 1872 gouverneur van Madras was opdracht gaf om te restaureren wat er toen nog stond. 's Avonds is er een Son et Lumière waar een deel van de groep naar toe gaat.

Een fascinerend overblijfsel wordt gevormd door de 'Ten Pillars' die na enig navragen verderop in een smal straatje zijn te vinden en aangeven hoe kolossaal het paleis vroeger geweest moet zijn.

Marlies Cordia houdt eind van de dag een verhaal in de bar van ons Park Inn Hotel over de schrijver Rohinton Mistry, een Parsi afkomstig uit Bombay die tijdens de door Indira Gandhi in 1975 uitgeroepen *State of Emergency* naar Toronto verhuisde. Daar vond hij een saaie baan bij een bank en begon te schrijven.

Zijn grote doorbraak in de literatuur maakte Mistry met *A Fine Balance*, dat vier verschillende levens uit heel uiteenlopende kastes met elkaar verweeft. In 2002 komt *Family Matters* uit, een kleinere roman waarin Mistry beschrijft, zonder enig commentaar, hoe het kan gebeuren dat een liefhebbende, ruimdenkende vader en echtgenoot zich kan ontpoppen tot een godsdienstfanaticus. Ook hier weer fantastische staaltjes van waarnemen en, het zij Mistry vergeven, zijn toespeling op Germaine Greer, die zijn vorige roman veroordeeld had als niet geloofwaardig. Zij had in een BBCprogramma verklaard dat zij India, dat zij als haar broekzak kende na een verblijf van vier maanden, hier niet in herkende. Maar ja, wat wil je: "It's a Canadian book about India. What could be worse?" Mistry neemt wraak, door in een bijzin een personage te laten filosoferen over 'foreign critics' die naar India komen voor twee weken en India-expert worden. Verschillende deelnemers als Bart Duvetkot houden de handen op de oren bij het verhaal, bang om al te horen hoe de verschillende geschiedenissen aflopen, terwijl zij er nog in aan het lezen zijn.

13/01/2004

De ochtend van dinsdag 13 januari is vrij te besteden, de middag is gewijd aan het werk van Jeffrey Bawa, een architect afkomstig van Sri Lanka. In het clubgebouw dat hij ontwierp voor een textielbedrijf weet Bawa op een vanzelfsprekende manier oude bouwelementen als deuren en kolommen uit de Chettinad traditie in de hedendaagse bouw op te nemen.

Voor de monniken van de Brothers of La Salle ontwierp Bawa in 1965 een 'Boys' Town', een nederzetting van 80 hectare waar 400 jongens onderdak vinden om getraind te worden in landbouw, timmeren, metaalbewerking en machineonderhoud. Het bouwen met lokale materialen in combinatie met geïmporteerd beton leidt hier tot iets armoedigs dat er ook in de loop van de tijd niet beter op is geworden.

De nachttrein van het station Madurai Junction naar Madras/Chennai vertrekt keurig op tijd, om half negen 's avonds. De slaapwagen is helemaal zoals we die allemaal kennen uit 'Some Like It Hot'. "There is a party at number 7!", roept Wessel Reinink dan ook op weg naar zijn brits. Daar wordt, net als in de film, drank uitgewisseld die alleen gauw op is.

In de wagon is ruimte voor dwarsbedden, haaks op het gangpad, en bedden voor langslapers die in de lengterichting van de trein uit stoelen worden samengeklapt. Het sanitair op de koppen van de wagons biedt drie 'Indian Style Latrines' met hurktoiletten en één 'Western Style' waar gezeten kan worden. In alle vier ontbreekt trouwens het toilet papier, maar dat kan je in landen als India ook maar beter zelf bij je hebben.

14/01/2004

Tegen 5 uur op de ochtend van woensdag 14 januari komt de nachttrein aan in het station Chennai Egmore. De reisleiding onderhandelt op het perron nog stevig met de aanwezige kruisers over de prijs van het transport van de

bagage naar de gereedstaande bus die ons naar het hotel gaat brengen. Uiteindelijk wordt dat afgemaakt ergens tussen de vraagprijs van 2000 Rupees en de geboden 500, iets meer dan een Eurotientje.

Het Ambassador Palava Hotel is gelukkig om deze tijd al klaar om bij in te checken, dus wie dat wil kan de tekort gekomen slaap inhalen of baantjes in het zwembad gaan trekken. Na de lunch in het hotel gaan we weer op stap met een verkeerde gids die ons de stad zal laten zien.

Als eerste zien we het 'Ice House', een cirkelvormig gebouw met een grote stenen ananas op het dak dat rond 1840 gebouwd werd voor de maharadja om het ijs te bewaren dat hij uit New England liet overkomen. Dat blijkt jammer genoeg op woensdag dicht te zijn.

Dan maar door naar de Theosophical Society waar in de hal de standbeelden van Colonel Henry S. Olcott, een veteraan van de Amerikaanse Burgeroorlog en de Russische aristocrate en helderziende Madame Blavatsky op het gezelschap neerkijken. Een vage vriendelijke dame uit New Zealand probeert ons de beweging uit te leggen. De 'Big Banyan Tree' die een rol heeft gespeeld bij de keuze van deze plek is een paar jaar geleden van zijn hoofdstam beroofd, dus de drie kilometer lopen daar naar toe slaan we over.

Bij de daarna te bezoeken 'slum clearance for fisherman people' blijft de gids obstinaat in de bus zitten, na ons gewaarschuwd te hebben voor die 'people'. De middag eindigt met een passend contrast: een drankje in het luxe Madura Park Inn Hotel waarvan het interieur zeer op Philippe Starck is geïnspireerd.

15/01/2004

Voor de ochtend van donderdag 15 januari staat het openluchtmuseum van Dakshina

Chitra op het programma. 'Dakshina' betekent Zuid, in dit geval Zuid-India en 'Chitra' is 'beeld' in alle betekenissen van het woord. Het is een vriendelijke verzameling 'vernacular architecture' met huizen die ooit gebouwd werden voor rijke kooplieden, priesters, landbouwers, wevers en pottenbakkers in deze streek.

Door de lunch over te slaan is er meer tijd voor het bezoek aan Mamallapuram, of Mahabalipuram zoals het nu weer voluit heet als gevolg van de behoefte om plaatsnamen die in de koloniale tijd verbasterd of vooral verkort waren, weer in ere te herstellen. De stad, nu een Unesco World Heritage Site, was in de 7de eeuw een belangrijke haven aan de Bay of Bengal en de hoofdstad van Pallava rijk onder koning Narasimha Varman I die ook de naam Mamalla droeg, 'de Grote Worstelaar'. De vorst liet een uitgebreid tempelcomplex maken door zijn steenhouwers de bestaande rotsen aan de kust uit te laten hakken en te transformeren tot gebouwen en dieren zoals een olifant en een leeuw. Op het strand staan de 'shore temples' in het zand, meer landinwaarts liggen de rotswanden waarop in bas reliëf de verhalen uit de Mahabharata staan uitgebeeld.

Bart Duvekot die hier 23 jaar geleden eerder was, constateert dat de 'shore temple' die toen nog vrij in het zand stond, intussen omringd is door misplaatste 'landscaping' die duidelijk maakt dat de invloed van de Unesco niet altijd heilzaam hoeft te zijn.

De havenstad van vroeger is nu gereduceerd tot een kunstenaarsdorp, waar in ieder huis wel een steenhouwer woont die schattige olifantjes te koop heeft. De familie Van Beek zwicht voor zo'n beestje na de prijs van 1850 roepie naar 1100 afgedongen te hebben. De zuster van Karin van Beek verzamelt namelijk olifantjes.

16/01/2004

Vrijdagochtend 16 januari vertrekt de bus om 7 uur naar Pondicherry. Iedereen heeft de grote bagage in het hotel achtergelaten en reist licht met alleen handbagage, voldoende om de twee nachten in Pondicherry door te komen. Daar arriveren we na een voorspoedige tocht om kwart voor tien in het Anandha Inn Hotel waar voor de meeste deelnemers al een kamer beschikbaar is en in ieder geval de bagage achter kan blijven.

Aan het eind van de ochtend bezoeken we het keramisch werkcentrum 'Golden Bridge Pottery' van de Amerikaanse pottenbakker Ray Meeker die hier dertig jaar geleden als hippie neerstreek en intussen een hele kleikolonie heeft opgebouwd. Een uitgestrekte, ommuurde compound met een verzameling verandagebouwen waarin zijn opgenomen de werkplaatsen, opslag voor klei, hout voor de ovens en de ovens zelf. De opzet is om door commercieel seriematig werk te produceren, zoals kopjes, kommetjes en schalen die in de winkel te koop zijn, financiële ruimte te genereren om vrijer en vooral groter werk te maken.

Veel wisselwerking met de plaatselijke keramische traditie valt er niet te bespeuren, wel is er een contact met Nederland: de keramist Jan de Rooden heeft hier met Meeker gewerkt. Uit de tijd dat Wessel Reinink nog bij het Gemeentemuseum in Den Haag werkte, kent hij De Rooden en heeft zelfs werk van hem.

Daarna gaat het weer echt over architectuur tijdens het bezoek aan Intach, de Indian National Trust for Art & Cultural Heritage. Ajit Koujalgi, een architect die woont en werkt in Auroville en alweer een vriend van Subash is, geeft een toelichting op het werk dat dit instituut doet. Het initiatief is van de centrale regering, maar de 'local chapters' moeten zelf maar zien hoe ze aan het geld komen om de

nobeles doelstelling voor het behoud van het cultureel erfgoed gefinancierd te krijgen. In Pondicherry heeft dat in ieder geval geleid tot een brochure met een 'Heritage Walk' waar onze groep de hele middag plezier van heeft.

Omdat er een stedenband is met Urbino in Italië en Villeneuve-sur-Lot in Frankrijk, is de folder ook in het Italiaans en Frans te krijgen. De verrassing die Ajit voor ons in petto heeft is dat, in tegenstelling tot wat altijd gedacht werd, de gridplattegrond van Pondicherry waarschijnlijk niet is afgeleid van de Franse bastide, waar Villeneuve een voorbeeld van is, maar dateert uit de periode 1693-1700 toen de Nederlanders het hier voor het zeggen hadden.

Na de lunch in het hotel staat er een bezoek aan de Golconde Ashram op het programma, een logeergebouw voor de volgelingen van Sri Aurobindo dat in de periode 1936-48 tot stand kwam naar een ontwerp van Antonin Raymond. Deze architect begon zijn loopbaan bij Cass Gilbert die met de Woolworth Building in New York de eerste echte wolkenkrabber in die stad neerzette. Daarna ging hij naar Taliesin van Frank Lloyd Wright en werkte mee aan de bouw van het Imperial Hotel in Tokyo, waar hij bleef hangen in 1923 na de grote aardbeving die veel werk voor architecten opleverde.

Op verzoek van een vriend in Pondicherry, Philippe St. Hilaire, die onder de naam Pavitra discipel van Sri Aurobindo en diens vrouwelijke mede-guru 'the Mother' was geworden, maakt Raymond een ontwerp voor een tijdloos modern gebouw. Door de oorlog en schaarste aan bouwmaterialen duurt de bouw twaalf jaar, maar het staat er nu, na de oplevering van ruim 55 jaar geleden nog stralend bij. Alles wat normaal gesproken leidt tot verval, is hier een bijdrage aan het gracieus ouder worden.

Dit gebouw is al die jaren gaaaid, gekoes-terd en met liefdevol respect behandeld.

Voor het gewapend beton kwam de cement uit Japan, het wapeningstaal uit Frankrijk, de kozijnen zijn van teak uit Burma en de kastplanken van red cedar, want dat is goed tegen de motten. De situering trekt zich weinig aan van het Pondicherry grid en staat 12 graden gedraaid ten opzichte van de windroos. Dat kennen we natuurlijk uit de Nederlandse bejaardenhuisvesting, waar volgens het sociaal-democratische gelijkheidsbeginsel, kamers aan beide kanten van de gang overdag evenveel zonlicht moesten kunnen krijgen. Golconde is echter oost-west georiënteerd en heeft alleen maar kamers aan de zuidgevel, dus daar moet iets anders achter zitten.

Het grondstuk van 30 bij 80 meter is door de landmeter wel keurig volgens het kompas uitgezet. Het 16 meter hoge gebouw onderscheidt zich door zijn maat en oriëntatie dus heel nadrukkelijk van zijn omgeving. Niek van Vugt, die zich in het werk van Raymond heeft verdiept, is van mening dat de scheve situering vooral is ingegeven om op het rechthoekig kavel interessantere buitenruimtes over te houden: twee driehoeken die met bomen en geometrisch ontworpen waterpartijen in de vorm van vierkante vijvers en rechthoekige kanaaltjes een ontspannen omgeving vormen voor de meditatie, die hier het functionele uitgangspunt is.

Hans van Olphen stelde vanochtend bij Intach aan Ajit de vraag of er hier in Pondicherry, gezien de jumelage met Urbino, toch geen nieuwbouw zoals van Giancarlo de Carlo mogelijk zou zijn. Daar kwam toen niet echt een helder antwoord op: geen ontkenning maar ook geen enthousiaste omarming. Golconde stelt de vraag niet, maar geeft het antwoord erop.

Alleen: zou het er nu, 55 jaar na de bouw, nog doorkomen? We vermoeden dat Intach daar wel eens voor zou kunnen gaan liggen.

De avond is gevuld met eten en een dansvoorstelling in het Hotel de l'Orient in gezelschap van plaatselijke architecten. De dans verbeeldt een sage uit de Mahabharata, waarin een kuise vrouw wordt belaagd door haar vorst die zijn bedoelingen duidelijk maakt door haar sari af te wikkelen. Krishna, of laat het een andere godheid zijn, grijpt in door haar een eindeloze sari toe te toveren waardoor haar eer gered wordt. Happy End, op z'n Hindoes.

Het eten op het dakterras onder de sterrenhemel is smakelijk en geanimeerd. Subash ziet er op toe dat de groepsleden niet bij elkaar aan tafel blijven klitten, maar zich onder de plaatselijke gasten mengen. Dank zij die actie komt Friso Broeksma aan tafel te zitten met Joop Vuurman, de Amsterdamse neuroloog die hem twaalf jaar eerder behandelde voor een zenuwontsteking in zijn been. Die is hier op vakantie met zijn dochter Iris en bevriend met Deborah en Ray Meeker, de keramisten die we 's ochtends bezochten en die ook op het terras zitten.

Zo werd het toch nog vertrouwd.

17/01/2004

Zaterdag 17 januari is geheel gewijd aan Auroville. De bus vertrekt om 5 over 9, een record van stiptheid op deze reis en er wordt zelfs een dagprogramma uitgedeeld, samen met een wervende folder over Auroville. Er zit een opgaande lijn in de organisatie van deze excursie.

Onze gids is Shama, een jonge Indiase vrouwelijke architect die de groep naar de Town Hall brengt waar we een lezing met dia's krijgen van Suhasini, ook al zo'n pittige dame die in het uur en kwartier dat daar op het programma voor is uitgetrokken, een uitstekend exposé geeft over past, present & future van de hele onderneming.

De spiraallevel, het oorspronkelijk stedenbouwkundig concept uit 1968 van de Franse architect Roger Anger, is duidelijk een onderdeel van de 'past'. Ook de functionele onderverdeling van die spiraal in een viertal zones: international, cultural, residential en industrial, omringd door een Green Belt is intussen achterhaald en was dat eigenlijk in 1968 ook al.

Suhasini was heel direct en open over de manier waarop er in het bouwproces werd bijgestuurd. Het bouwen van appartementen in deze landelijke tropische omgeving bleek al gauw een verkeerd idee te zijn want de geluidsoverlast die verdiepingen van elkaar en via de openstaande ramen ondervinden, maakte alles onbewoonbaar. De strikte uitvoering van het stadsplan wordt verder behoorlijk gehinderd door het feit dat nog lang niet alle grond eigendom is van Auroville. Daar wordt heel pragmatisch mee omgegaan: als je niet kan bouwen waar je wil, bouw dan maar waar het kan.

Zij eindigt haar verhaal heel praktisch met een onderwerp waar in het oorspronkelijke plan van Anger nauwelijks rekening was gehouden: de riolering. Door schade en schande wijs geworden werkt dat nu allemaal voor de 1700 inwoners die er nu zijn. Hoe dat ooit moet worden geregeld voor het aantal van 50.000 dat oorspronkelijk was voorzien, is voorlopig ongewis.

Na tea & snacks op het terras van de Town Hall maken we een wandeling om Auroville in werkelijkheid te zien. Bart Duvekot, die hier in 1979 was, merkt op dat de Grote Sprong Voorwaarts in vergelijking met toen is veroorzaakt door het planten van bomen. Wat 25 jaar geleden nog een kale vlakte met rode, onvruchtbare grond en verder niets was, is nu onherkenbaar veranderd in een bosachtig gebied.

Vanaf het hoogste punt, tevens middelpunt van de spiraal, waar toen de fundamenten lagen van de nu bijna voltooide tempel Matri Mandir, kon je nog de zee zien. Nu niet meer en dat is een prestatie.

Suhasini vertelt in haar lezing ook nog een verhaal dat bijna te mooi is om waar te zijn. Er was hier zo'n duizend jaar geleden een nederzetting die geheel volgen Hindoe-principes leefde. De hoogste leiding berustte bij een swami die tevens heel democratisch was, een soort Gandhi avant-la-lettre. Tijdens een tempeldans ter ere van de heilige verliest een van de danseressen haar enkelband en tot ontzetting van het samengestroomde publiek raapt de swami de band op en doet hem weer om het been van de vrouw. Die is van de laagste kaste, zeg maar rustig: een hoer.

Als de priester daar op wordt aangesproken reageert hij, in de woorden van Suhasini: "But she is also a human being." Hij valt bij zijn volk in ongenade en vervloekt als wraak het hele gebied dat tot op dat moment onder zijn leiding welvarend was geweest tot eeuwige onvruchtbaarheid. Als dat werkelijkheid wordt en inderdaad de droogte toeslaat raakt iedereen natuurlijk tot inkeer en vraagt hem de vloek weer in te trekken.

"Dat kan ik niet", is het antwoord, "maar ooit zullen er mensen vanuit verre landen komen om dit land weer vruchtbaar en welvarend te maken." Het klinkt als een sprookje, dat het misschien ook is.

We brengen een bezoek aan het eigen huis van Ajit Koujalgi, die ons de dag ervoor ook al bij Intach ontving. Het is een prachtige, traditioneel maar nieuw gebouwde patiowoning, waarbij gebruik is gemaakt van houten kolommen, afkomstig van een huis in Pondicherry waar Ajit de sloop niet van heeft kunnen verhinderen. Het is een schoolvoorbeeld van het woningtype dat hier vandaan komt, de

bungalow, een Bengaalse uitvinding. Rondom loopt een veranda zoals dat hoort en daarbuiten ligt een mierengoot in de grond om te voorkomen dat de termieten alles opknagen.

Na de lunch leidt Gilles, een Frans civiel ingenieur die betrokken is geweest bij de bouw van de centrale tempel, ons naar de Matri Mandir, het centrale heiligdom van Auroville. Het is een bolvormig gebouw, aan de buitenkant bezet met vergulde schotels en in het centrum binnenin een kristallen bol die door een opening in het dak wordt aangelicht.

Het is: schoenen uit, tassen en camera's inleveren, mobiele telefoons uit en verder bek houden. Hans Davidson fluistert onderweg nog een vergelijking met de koepel van Norman Foster boven de Reichstag in Berlijn. Dat ontgaat gelukkig het bevoegd gezag.

Eind van de middag is er nog een gesprek met Karel Thieme, een voormalig juridisch medewerker van de Shell die hier rust in zijn leven heeft gevonden. Net zoals de vrouwelijke architecten vanochtend de bouwkundige opzet van Auroville toelichtten, is zijn verhaal over de bestuurlijke en financiële organisatie kraakhelder. In alle openheid krijgen we te horen dat er zich toch een richtingenstrijd afspeelt tussen de ashram in de stad Pondicherry die zich om fiscale redenen vooral als religieuze instelling wil profileren en Auroville dat tot de Hoge Raad toe heeft laten vaststellen dat het hier om een filosofie gaat en niet om een godsdienst.

Dat kwam onlangs fiscaal weer van pas toen er geld uit Duitsland voor Auroville binnen kwam waarover als ontwikkelingshulp geen belasting betaald hoefde te worden, maar wel als het beschouwd zou zijn geworden als zendingswerk. Overigens geeft hij toe dat hij voor alle zekerheid z'n Nederlandse paspoort maar aanhoudt, want om bij terugkeer een asielzoeker in eigen land te worden lijkt hem niet aantrekkelijk.

De dag in Auroville wordt afgesloten met een gezamenlijke maaltijd waar een kennismakingsronde aan vooraf gaat. Subash vraagt alle A et A-leden om zich niet alleen aan de aanwezige inwoners van Auroville voor te stellen, maar ook een korte impressie te geven van hun indrukken van de afgelopen drie weken. Friso Broeksma die voor het eerst in India was in 1970 op een reis van architecten en vormgevers, is er nu voor de zesde keer en kan niet nalaten om vast te stellen dat niet alleen de welvaart enorm is toegenomen, maar vooral het lot van de honden op straat er ook aanmerkelijk opvallend op vooruit is gegaan.

18/01/2004

Zondag 18 januari is de laatste reisdag. De groep rijdt terug met de bus van Pondicherry naar Chennai/Madras. Onderweg is er nog een lunch in Kanchipuram en daarna een bezoek aan de Kailasanatha Temple uit het begin van de 8ste eeuw die is gewijd aan Shiva, de God van de Vernietiging. Op de binnenplaats zijn de laatste twee voordrachten van deze reis.

Wessel Reinink houdt een verhaal over de lezing die hij *eigenlijk* had willen houden. Over de vergelijking met de reis naar India tien jaar geleden toen hij droevig was over de dood van een goede vriend en gespannen vanwege zijn boek over het landgoed Linschoten dat net bij de binder lag toen hij vertrok en bij thuiskomst klaar zou moeten zijn.

Graag zou hij het willen hebben gehad over het Ice House in Madras waar we niet in konden, maar wat toch te maken heeft met zijn boek over 'Ijskelders' dat hij in 1981 samen met Johan Vermeulen publiceerde. Daarin wordt immers verteld van de honderden tonnen natuurijs die vanuit de Hudson Rivier en uit Maine in de 19de en begin 20ste

eeuw werden verscheept naar India. De Britten schaften ijskasten en waterkoelers aan die werden bevoorradt uit zulke 'Ice Houses' als we in Madras zijn tegengekomen.

Ook had hij willen vertellen over het verband tussen Architectura et Amicitia en de theosofie, waar vooraanstaande architecten als De Bazel en Lauweriks, die in de jaren 1890 prominente functies in het bestuur en in de redactie van 'Architectura' bekleedden, aanhangers van waren en waarvan we het hoofdkwartier in Madras zagen. Uit idealisme, gebaseerd op hun ervaringen in de Vāhanaloge van de Theosofische Vereniging, gaven zij in de vergaderzaal van A et A in het oude American Hotel de naam die loge genoemde cursus. Met mevrouw Blavatsky waren zij van mening dat er – net zoals er maar van één godsdienst sprake is – uiteindelijk maar één architectuur is die weer zou moeten terugkeren naar zijn unieke bron. 'Madras', 'kolonel Olcott' en 'Blavatsky' waren namen die telkens weer in die jaren werden genoemd. Het was daarom bijzonder om in A et A-verband het hoofdkwartier in Madras te bezoeken, besluit Wessel.

Hanneke Timmer doet een heldhaftige poging om daarna onder de boom op de binnenplaats van deze Hindoetempel in een half uur de Mahabharata samen te vatten aan de hand van een op A4 bijgeleverde genealogie.

De busreis terug naar Chennai heeft ernstig te lijden van een politiecontrole aan de rand van de stad, waardoor we zeker een uur stilstaan en de reisleiding heel wat rupees armer wordt.

De dag en daarmee de hele de reis worden afgesloten met een gemeenschappelijke maaltijd in het Pallava Hotel in Chennai/Madras waarbij Jeanne Dekkers namens de hele groep de reisleiding hartelijk dank zegt

voor de goede zorgen en iedereen uit volle borst het door Niek van Vugt geschreven afscheidslied zingt: "We gaan naar India, met Subash mee", op de wijs van "We gaan naar Zandvoort", met dank aan Louis Davids.

De terugreis naar Amsterdam wordt geteisterd door een vertraging van drie uur op de luchthaven van Kuwait om het vliegtuig dat doorvliegt naar Londen en Chicago vol te krijgen. Vooral de afwezigheid van alcoholische dranken aan boord en op de grond zorgt ervoor dat de reis toch met een woestijnachtige herinnering eindigt.

Colofon

Uitgave

A et A, augustus 2005

De uitgave geschiedt in eigen beheer van het
Genootschap Architectura et Amicitia en is
mede mogelijk gemaakt door een bijdrage van
Monteflore Vastgoed B.V.

Tekst

Friso Broeksma

Tekstbijdragen

Marlies Cordia

Wijnand Looise

Wessel Reinink

Madeleine Steigenga

Rugier Timmer

Tekening omslag

Tjakko Hazewinkel

Routekaart

Friso Broeksma

Ontwerp

Beukers Scholma, Haarlem

Lithografie en druk

Kwak & van Daalen & Runday, Zaandam

